BHAGAVADGITA

Sanskrit Commentary - Sri Vedantadeshikacharya Venkatanatha

Chapter 1

DV

।।१.१।।'धर्मक्षेत्रे' — धर्मस्य स्थानभूते समराध्वरसमुचिते इति भावः।'कुरुक्षेत्रे' पाण्डवधार्तराष्ट्राणां स्वकूटस्थनामोपलक्षितत्वेन बहुमानविषय इति भावः।'युयुत्सवः समवेताः' मिथः प्रत्यनीकरूपेण व्यूढा इत्यर्थः।'च व' इत्यव्ययद्व्यमनतिरिक्तार्थम्; यद्वा समस्तभूमण्डलवर्तिनां राज्ञां तत्र समाहारेऽपि तादर्थ्याद्वर्गद्वयमेव तथाऽभूदित्येवकाराभिप्रायः।'अकुर्वत' इत्यात्मनेपदेन कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविषयेण स्वार्थतोक्ता।

।।१.२।।वं सुयोधनविजयबुभुत्सया कृतस्य प्रश्नस्य'यत्र योगेश्वरः' ङ्ग१८।७८ट इति साक्षादुत्तरं वक्ष्यन्, तत्प्रत्यायनार्थमखिलमवान्तरवृत्तमपि सञ्जय उवाच — 'दृष्ट्वेति'। पाण्डवानीकं व्यूढं दृष्ट्वा इति सुयोधनस्य धैर्यभ्रंशहेतुः। तदधीनो धैर्यभ्रंशरूपोऽवस्थाविशेषः'तुशब्देन' सूच्यते। दृष्ट्वेत्यादेरनुनादयन्नित्यन्तस्याव्यक्तांशं व्यञ्जयति — 'दुर्योधन' इत्यादिना'अकथयत्' ङ्घरा.भा.१।१९ट इत्यन्तेन। संज्ञार्थं सम्यग्ज्ञानार्थम्; संज्ञया परिसंख्यानार्थं वा। तत्र'अन्तर्विषण्णोऽभवत्' इत्यन्तेन'भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व व हि' ङ्ग१।११ट इत्येतदन्तं व्याख्यातम्।'अपर्याप्तं' ङ्ग१।१०ट इति श्लोकस्यायमर्थः — तत् तस्मात्; अस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितमपर्याप्तं परबलविजयाय नालम्; इदं त्वेतेषां पाण्डवानां बलं भीमाभिरक्षितं पर्याप्तमस्मद्बलविजयायालम् — इति। नन्विदमनुपपन्नं तद्बलमिति

सामानाधिकरण्यप्रतीतिभङ्गायोगात्; पूर्वत्र च परबलस्वबलयोः सामर्थ्यासामर्थ्यहेतूपन्यासाभावात्। न च भीष्मद्रोणादिरक्षितं स्वबलमयमसमर्थं मन्यते। प्रबलानामेव हि भीष्मद्रोणादीनां वधः सोपाधिकः।'न भेतव्यं महाराज' इम्म.भा.उ.प.५५।१८ इत्यादिषु च बहुशः स्वबलस्यैव सामर्थ्यं दुर्योधनेनोपन्यस्तम्। न चेदानीं तद्विपरीतप्रतीतौ कारणमस्ति। द्वितीयदिवसारम्भे च दुर्योधन वं वक्ष्यति — 'अपर्याप्तं तदस्माकं बलं पार्थाभिरक्षितम्। पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं पार्थिवसत्तमाः' इम्म.भा.उ.प.८ इति। तत्र चास्माकमपर्याप्तमित्येवान्वयः; न पुनरस्माकं बलमिति। ततोऽत्रापि तथैव वचनव्यक्तिरुचिता। तस्मात् पाठभेदेन व्यवहितान्वयेन वाक्यभेदेन पदार्थभेदेन वा योजना स्यात्। तत्र भीमभीष्मशब्दयोर्विपर्यासात्पाठभेदः। तथा च भीमाभिरक्षितं तद्बलमस्माकं अपर्याप्तमित्यन्वये सामानाधिकरण्यम्, तदिति विप्रकृष्टनिर्देशस्वारस्यम्, दुर्योधनाभिप्रायाविरोधश्च सिद्ध्यति। व्यवहितान्वयेऽप्ययमेवार्थः। द्विधा च व्यवहितान्वयोऽत्र शक्यः। भीमाभिरक्षितभीष्माभिरक्षितयोर्विपर्यासादेकः,'अपर्याप्तं तत् ... पर्याप्तं त्विदम्' इत्यनयोर्विपर्यासाद्द्वितीयः। अर्थौचित्याय तु व्यवधानमात्रं सह्यते।

वाक्यभेदेऽप्येवं योजना — अपर्याप्तं तदित्येका प्रतिज्ञा; पर्याप्तं त्विदमिति द्वितीया। अत्र को हेतुरिति शङ्कायां हेतुपरं वाक्यद्वयम्; अस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम्, तेषां बलं भीमाभिरक्षितमिति। अस्मद्बलस्य प्रबलाधिष्ठितत्वात् परबलस्य च दुर्बलाधिष्ठितत्वादित्यर्थः। पदार्थभेदे त्वेवं योजना — पर्याप्तं पर्यापनं समापनम्; पर्याप्तमिति कर्तरि क्तः, नाशनसमर्थमित्यर्थः। अपर्याप्तं नाशनासमर्थमित्यर्थः। भीष्माभिरक्षितमस्माद्बलं तत् अपर्याप्तं नाशयितुं न शक्नोति।'तत्' इत्य पाण्डवबलं कर्तृतया निर्दिश्यते;'इदम्' इति च स्वबल परबलपर्यापनकर्तृतया। निष्ठायोगाच्च न कर्मणि षष्ठीप्राप्तिः यद्वा अपर्याप्तमपरिमितमित्यर्थः; पर्याप्तं परिमितमित्यर्थः स्वबलस्यैकादशाक्षौहिणीयुक्तत्वात्, परबलस्य सप्ताक्षौहिणी युक्तत्वाच्च। सर्वथा तावन्न स्वबलदौर्बल्यं परबलप्राबल्यं च युद्धारम्भे दुर्योधनः प्रसञ्जयेदिति — सोऽयं घण्टापथात्पाटच्चर कुटीरप्रवेशः। तथाहि — इह तावद्भीष्माभिरक्षितमित्येतत्प्रति शिरस्तया भीमाभिरक्षितमिति केनाभिप्रायेण निर्दिश्यते न तावद्भीष्मवद्भीमस्यापि सेनापतित्वेन;

धृष्टद्युम्नस्य तत्पतित्वेनोक्तत्वात्। नापि भीष्मसमपौरुषत्वेन; अत्यन्तविषमतया प्रसिद्धेः। यथोक्तं भीष्मेणैव — 'शक्तोऽहं धनुषैकेन निहन्तुं सर्वपाण्डवान्। यद्येषां न भवेद्गोप्ता विष्णुः कारणपूरुषः ङ्म.भा.ट इति। नापि प्रतिबलाधीश्वरत्वेन; धर्मसूनोस्तथात्वात्। नापि परबलभटप्रधानत्वेन; अर्जुनस्यैव तथा प्रसिद्धेः। अतो भीमस्य समस्तधार्तराष्ट्रवधदीक्षितत्वात्तदुचितसाहसबलसहायादियुक्तत्वाच्च तस्य विशेषतो निर्देशः। वं सति तत्प्रतिशिरस्त्वेन भीष्मस्य निर्देशोऽपि समस्तपाण्डुतनयसंरक्षणप्रवणत्वेन प्रतिपन्नत्वात्। अतः शत्रुभयसहायातिशङ्के पदद्वयसूचिते इत्युक्तं भवति। यत्तूक्तं पूर्वत्र परबलस्वबलयोः सामर्थ्यासामर्थ्यहेतुः

।। १.३।।वं सुयोधनविजयबुभुत्सया कृतस्य प्रश्नस्य'यत्र योगेश्वरः' ङ्म१८।७८ट इति साक्षादुत्तरं वक्ष्यन्, तत्प्रत्यायनार्थमखिलमवान्तरवृत्तमपि सञ्जय उवाच — 'दृष्ट्वेति'। पाण्डवानीकं व्यूढं दृष्ट्वा इति सुयोधनस्य धैर्यभ्रंशहेतुः। तदधीनो धैर्यभ्रंशरूपोऽवस्थाविशेषः'तुशब्देन' सूच्यते। दृष्ट्वेत्यादेरनुनादयन्नित्यन्तस्याव्यक्तांशं व्यञ्जयति — 'दुर्योधन' इत्यादिना'अकथयत्' ङ्मरा.भा.१।१९ट इत्यन्तेन। संज्ञार्थं सम्यग्ज्ञानार्थम्; संज्ञया परिसंख्यानार्थं वा। तत्र'अन्तर्विषण्णोऽभवत्' इत्यन्तेन'भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व व हि' ङ्म१।११ट इत्येतदन्तं व्याख्यातम्।'अपर्याप्तं' ङ्म१।१०ट इति श्लोकस्यायमर्थः — तत् तस्मात्; अस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितमपर्याप्तं परबलविजयाय नालम्; इदं त्वेतेषां पाण्डवानां बलं भीमाभिरक्षितं पर्याप्तमस्मद्बलविजयायालम् — इति। नन्विदमनुपपन्नं तद्बलमिति सामानाधिकरण्यप्रतीतिभङ्गायोगात्; पूर्वत्र च परबलस्वबलयोः सामर्थ्यासामर्थ्यहेतूपन्यासाभावात्। न च भीष्मद्रोणादिरक्षितं स्वबलमयमसमर्थं मन्यते।

प्रबलानामेव हि भीष्मद्रोणादीनां वधः सोपाधिकः।'न भेतव्यं महाराज' झ्म.भा.उ.प.५५।१८ इत्यादिषु च बहुशः स्वबलस्यैव सामर्थ्यं दुर्योधनेनोपन्यस्तम्। न चेदानीं तद्विपरीतप्रतीतौ कारणमस्ति। द्वितीयदिवसारम्भे च दुर्योधन वं वक्ष्यति — 'अपर्याप्तं तदस्माकं बलं पार्थाभिरक्षितम्। पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं पार्थिवसत्तमाः' झ्म.भा.उ.प.ट इति। तत्र चास्माकमपर्याप्तमित्येवान्वयः; न पुनरस्माकं बलमिति। ततोऽत्रापि तथैव वचनव्यक्तिरुचिता। तस्मात् पाठभेदेन व्यवहितान्वयेन वाक्यभेदेन पदार्थभेदेन वा योजना स्यात्। तत्र भीमभीष्मशब्दयोर्विपर्यासात्पाठभेदः। तथा च भीमाभिरक्षितं तद्बलमस्माकं अपर्याप्तमित्यन्वये सामानाधिकरण्यम्, तदिति विप्रकृष्टनिर्देशस्वारस्यम्, दुर्योधनाभिप्रायाविरोधश्च सिद्ध्यति। व्यवहितान्वयेऽप्ययमेवार्थः। द्विधा च व्यवहितान्वयोऽत्र शक्यः। भीमाभिरक्षितभीष्माभिरक्षितयोर्विपर्यासादेकः,'अपर्याप्तं तत् ... पर्याप्तं त्विदम्' इत्यनयोर्विपर्यासाद्द्वितीयः। अर्थौचित्याय तु व्यवधानमात्रं सह्यते।

वाक्यभेदेऽप्येवं योजना — अपर्याप्तं तदित्येका प्रतिज्ञा; पर्याप्तं त्विदमिति द्वितीया। अत्र को हेतुरिति शङ्कायां हेतुपरं वाक्यद्वयम्; अस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम्, तेषां बलं भीमाभिरक्षितमिति। अस्मद्बलस्य प्रबलाधिष्ठितत्वात् परबलस्य च दुर्बलाधिष्ठितत्वादित्यर्थः। पदार्थभेदे त्वेवं योजना — पर्याप्तं पर्यापनं समापनम्; पर्याप्तमिति कर्तरि क्तः, नाशनसमर्थमित्यर्थः। अपर्याप्तं नाशनासमर्थमित्यर्थः। भीष्माभिरक्षितमस्माद्बलं तत् अपर्याप्तं नाशयितुं न शक्नोति।'तत्' इत्य पाण्डवबलं कर्तृतया निर्दिश्यते;'इदम्' इति च स्वबल परबलपर्यापनकर्तृतया। निष्ठायोगाच्च न कर्मणि षष्ठीप्राप्तिः यद्वा अपर्याप्तमपरिमितमित्यर्थः; पर्याप्तं परिमितमित्यर्थः स्वबलस्यैकादशाक्षौहिणीयुक्तत्वात्, परबलस्य सप्ताक्षौहिणी युक्तत्वाच्च। सर्वथा तावन्न स्वबलदौर्बल्यं परबलप्राबल्यं च युद्धारम्भे दुर्योधनः प्रसञ्जयेदिति — सोऽयं घण्टापथात्पाटच्चर कुटीरप्रवेशः। तथाहि — इह तावद्भीष्माभिरक्षितमित्येतत्प्रति शिरस्तया भीमाभिरक्षितमिति केनाभिप्रायेण निर्दिश्यते न तावद्भीष्मवद्भीमस्यापि सेनापतित्वेन;

धृष्टद्युम्नस्य तत्पतित्वेनोक्तत्वात्। नापि भीष्मसमपौरुषत्वेन; अत्यन्तविषमतया प्रसिद्धेः। यथोक्तं भीष्मेणैव — 'शक्तोऽहं धनुषैकेन निहन्तुं सर्वपाण्डवान्। यद्येषां न भवेद्गोप्ता विष्णुः कारणपूरुषः झ्म.भा.ट इति। नापि प्रतिबलाधीश्वरत्वेन; धर्मसूनोस्तथात्वात्। नापि परबलभटप्रधानत्वेन; अर्जुनस्यैव तथा प्रसिद्धेः। अतो भीमस्य समस्तधार्तराष्ट्रवधदीक्षितत्वात्तदुचितसाहसबलसहायादियुक्तत्वाच्च तस्य विशेषतो निर्देशः। वं सति तत्प्रतिशिरस्त्वेन भीष्मस्य निर्देशोऽपि समस्तपाण्डुतनयसंरक्षणप्रवणत्वेन प्रतिपन्नत्वात्। अतः शत्रुभयसहायातिशङ्के पदद्वयसूचिते इत्युक्तं भवति। यत्तूक्तं पूर्वत्र परबलस्वबलयोः सामर्थ्यासामर्थ्यहेतुः

।। १.४।।वं सुयोधनविजयबुभुत्सया कृतस्य प्रश्नस्य'यत्र योगेश्वरः' झ्१८।७८ट इति साक्षादुत्तरं वक्ष्यन्, तत्प्रत्यायनार्थमखिलमवान्तरवृत्तमपि सञ्जय उवाच — 'दृष्ट्वेति'। पाण्डवानीकं व्यूढं दृष्ट्वा इति सुयोधनस्य धैर्यभ्रंशहेतुः। तदधीनो धैर्यभ्रंशरूपोऽवस्थाविशेषः'तुशब्देन' सूच्यते। दृष्ट्वेत्यादेरनुनादयन्नित्यन्तस्याव्यक्तांशं व्यञ्जयति — 'दुर्योधन' इत्यादिना'अकथयत्' झ्रा.भा.१।१९ट इत्यन्तेन। संज्ञार्थं सम्यग्ज्ञानार्थम्; संज्ञया परिसंख्यानार्थं वा। तत्र'अन्तर्विषण्णोऽभवत्' इत्यन्तेन'भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व व हि' झ्१।११ट इत्येतदन्तं व्याख्यातम्।'अपर्याप्तं' झ्१।१०ट इति श्लोकस्यायमर्थः — तत् तस्मात्; अस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितमपर्याप्तं परबलविजयाय नालम्; इदं त्वेतेषां पाण्डवानां बलं भीमाभिरक्षितं पर्याप्तमस्मद्बलविजयायालम् — इति। नन्विदमनुपपन्नं तद्बलमिति सामानाधिकरण्यप्रतीतिभङ्गायोगात्; पूर्वत्र च परबलस्वबलयोः

सामर्थ्यासामर्थ्यहेतूपन्यासाभावात्। न च भीष्मद्रोणादिरक्षितं स्वबलमयमसमर्थं मन्यते। प्रबलानामेव हि भीष्मद्रोणादीनां वधः सोपाधिकः।'न भेतव्यं महाराज' झ्म.भा.उ.प.५५।१८ इत्यादिषु च बहुशः स्वबलस्यैव सामर्थ्यं दुर्योधनेनोपन्यस्तम्। न चेदानीं तद्विपरीतप्रतीतौ कारणमस्ति। द्वितीयदिवसारम्भे च दुर्योधन वं वक्ष्यति — 'अपर्याप्तं तदस्माकं बलं पार्थाभिरक्षितम्। पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं पार्थिवसत्तमाः' झ्म.भा.उ.प.८ इति। तत्र चास्माकमपर्याप्तमित्येवान्वयः; न पुनरस्माकं बलमिति। ततोऽत्रापि तथैव वचनव्यक्तिरुचिता। तस्मात् पाठभेदेन व्यवहितान्वयेन वाक्यभेदेन पदार्थभेदेन वा योजना स्यात्। तत्र भीमभीष्मशब्दयोर्विपर्यासात्पाठभेदः। तथा च भीमाभिरक्षितं तद्बलमस्माकं अपर्याप्तमित्यन्वये सामानाधिकरण्यम्, तदिति विप्रकृष्टनिर्देशस्वारस्यम्, दुर्योधनाभिप्रायाविरोधश्च सिद्ध्यति। व्यवहितान्वयेऽप्ययमेवार्थः। द्विधा च व्यवहितान्वयोऽत्र शक्यः। भीमाभिरक्षितभीष्माभिरक्षितयोर्विपर्यासादेकः,'अपर्याप्तं तत् ... पर्याप्तं त्विदम्' इत्यनयोर्विपर्यासाद्द्वितीयः। अर्थौचित्याय तु व्यवधानमात्रं सह्यते।

वाक्यभेदेऽप्येवं योजना — अपर्याप्तं तदित्येका प्रतिज्ञा; पर्याप्तं त्विदमिति द्वितीया। अत्र को हेतुरिति शङ्कायां हेतुपरं वाक्यद्वयम्; अस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम्, तेषां बलं भीमाभिरक्षितमिति। अस्मद्बलस्य प्रबलाधिष्ठितत्वात् परबलस्य च दुर्बलाधिष्ठितत्वादित्यर्थः। पदार्थभेदे त्वेवं योजना — पर्याप्तं पर्यापनं समापनम्; पर्याप्तमिति कर्तरि क्तः, नाशनसमर्थमित्यर्थः। अपर्याप्तं नाशनासमर्थमित्यर्थः। भीष्माभिरक्षितमस्माद्बलं तत् अपर्याप्तं नाशयितुं न शक्नोति।'तत्' इत्य पाण्डवबलं कर्तृतया निर्दिश्यते;'इदम्' इति च स्वबल परबलपर्यापनकर्तृतया। निष्ठायोगाच्च न कर्मणि षष्ठीप्राप्तिः यद्वा अपर्याप्तमपरिमितमित्यर्थः; पर्याप्तं परिमितमित्यर्थः स्वबलस्यैकादशाक्षौहिणीयुक्तत्वात्, परबलस्य सप्ताक्षौहिणी युक्तत्वाच्च। सर्वथा तावन्न स्वबलदौर्बल्यं परबलप्राबल्यं च युद्धारम्भे दुर्योधनः प्रसञ्जयेदिति — सोऽयं घण्टापथात्पाटच्चर कुटीरप्रवेशः। तथाहि — इह तावद्भीष्माभिरक्षितमित्येतत्प्रति

शिरस्तया भीमाभिरक्षितमिति केनाभिप्रायेण निर्दिश्यते न तावद्भीष्मवद्भीमस्यापि सेनापतित्वेन; धृष्टद्युम्नस्य तत्पतित्वेनोक्तत्वात्। नापि भीष्मसमपौरुषत्वेन; अत्यन्तविषमतया प्रसिद्धेः। यथोक्तं भीष्मेणैव — 'शक्तोऽहं धनुषैकेन निहन्तुं सर्वपाण्डवान्। यद्येषां न भवेद्गोप्ता विष्णुः कारणपूरुषः झ्म.भा.ट इति। नापि प्रतिबलाधीश्वरत्वेन; धर्मसूनोस्तथात्वात्। नापि परबलभटप्रधानत्वेन; अर्जुनस्यैव तथा प्रसिद्धेः। अतो भीमस्य समस्तधार्तराष्ट्रवधदीक्षितत्वात्तदुचितसाहसबलसहायादियुक्तत्वाच्च तस्य विशेषतो निर्देशः। वं सति तत्प्रतिशिरस्त्वेन भीष्मस्य निर्देशोऽपि समस्तपाण्डुतनयसंरक्षणप्रवणत्वेन प्रतिपन्नत्वात्। अतः शत्रुभयसहायातिशङ्के पदद्वयसूचिते इत्युक्तं भवति। यत्तूक्तं पूर्वत्र परबलस्वबलयोः सामर्थ्यासामर्थ्यहेतुः

।। १.५।।वं सुयोधनविजयबुभुत्सया कृतस्य प्रश्नस्य'यत्र योगेश्वरः' झ१८।७८ट इति साक्षादुत्तरं वक्ष्यन्, तत्प्रत्यायनार्थमखिलमवान्तरवृत्तमपि सञ्जय उवाच — 'दृष्ट्वेति'। पाण्डवानीकं व्यूढं दृष्ट्वा इति सुयोधनस्य धैर्यभ्रंशहेतुः। तदधीनो धैर्यभ्रंशरूपोऽवस्थाविशेषः'तुशब्देन' सूच्यते। दृष्ट्वेत्यादेरनुनादयन्नित्यन्तस्याव्यक्तांशं व्यञ्जयति — 'दुर्योधन' इत्यादिना'अकथयत्' झ्रा.भा.१।१९ट इत्यन्तेन। संज्ञार्थं सम्यग्ज्ञानार्थम्; संज्ञया परिसंख्यानार्थं वा। तत्र'अन्तर्विषण्णोऽभवत्' इत्यन्तेन'भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व व हि' झ१।११ट इत्येतदन्तं व्याख्यातम्।'अपर्याप्तं' झ१।१०ट इति श्लोकस्यायमर्थः — तत् तस्मात्; अस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितमपर्याप्तं परबलविजयाय नालम्; इदं त्वेतेषां पाण्डवानां बलं भीमाभिरक्षितं पर्याप्तमस्मद्बलविजयायालम् — इति। नन्विदमनुपपन्नं तद्बलमिति

सामानाधिकरण्यप्रतीतिभङ्गायोगात्; पूर्वत्र च परबलस्वबलयोः सामर्थ्यासामर्थ्यहेतूपन्यासाभावात्। न च भीष्मद्रोणादिरक्षितं स्वबलमयमसमर्थं मन्यते। प्रबलानामेव हि भीष्मद्रोणादीनां वधः सोपाधिकः।'न भेतव्यं महाराज' इम्म.भा.उ.प.५५।१८ इत्यादिषु च बहुशः स्वबलस्यैव सामर्थ्यं दुर्योधनेनोपन्यस्तम्। न चेदानीं तद्विपरीतप्रतीतौ कारणमस्ति। द्वितीयदिवसारम्भे च दुर्योधन वं वक्ष्यति — 'अपर्याप्तं तदस्माकं बलं पार्थाभिरक्षितम्। पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं पार्थिवसत्तमाः' इम्म.भा.उ.प.८ इति। तत्र चास्माकमपर्याप्तमित्येवान्वयः; न पुनरस्माकं बलमिति। ततोऽत्रापि तथैव वचनव्यक्तिरुचिता। तस्मात् पाठभेदेन व्यवहितान्वयेन वाक्यभेदेन पदार्थभेदेन वा योजना स्यात्। तत्र भीमभीष्मशब्दयोर्विपर्यासात्पाठभेदः। तथा च भीमाभिरक्षितं तद्बलमस्माकं अपर्याप्तमित्यन्वये सामानाधिकरण्यम्, तदिति विप्रकृष्टनिर्देशस्वारस्यम्, दुर्योधनाभिप्रायाविरोधश्च सिद्ध्यति। व्यवहितान्वयेऽप्ययमेवार्थः। द्विधा च व्यवहितान्वयोऽत्र शक्यः। भीमाभिरक्षितभीष्माभिरक्षितयोर्विपर्यासादेकः,'अपर्याप्तं तत् ... पर्याप्तं त्विदम्' इत्यनयोर्विपर्यासाद्द्वितीयः। अर्थौचित्याय तु व्यवधानमात्रं सह्यते।

वाक्यभेदेऽप्येवं योजना — अपर्याप्तं तदित्येका प्रतिज्ञा; पर्याप्तं त्विदमिति द्वितीया। अत्र को हेतुरिति शङ्कायां हेतुपरं वाक्यद्वयम्; अस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम्, तेषां बलं भीमाभिरक्षितमिति। अस्मद्बलस्य प्रबलाधिष्ठितत्वात् परबलस्य च दुर्बलाधिष्ठितत्वादित्यर्थः। पदार्थभेदे त्वेवं योजना — पर्याप्तं पर्यापनं समापनम्; पर्याप्तमिति कर्तरि क्तः, नाशनसमर्थमित्यर्थः। अपर्याप्तं नाशनासमर्थमित्यर्थः। भीष्माभिरक्षितमस्माद्बलं तत् अपर्याप्तं नाशयितुं न शक्नोति।'तत्' इत्य पाण्डवबलं कर्तृतया निर्दिश्यते;'इदम्' इति च स्वबल परबलपर्यापनकर्तृतया। निष्ठायोगाच्च न कर्मणि षष्ठीप्राप्तिः यद्वा अपर्याप्तमपरिमितमित्यर्थः; पर्याप्तं परिमितमित्यर्थः स्वबलस्यैकादशाक्षौहिणीयुक्तत्वात्, परबलस्य सप्ताक्षौहिणी युक्तत्वाच्च। सर्वथा तावन्न स्वबलदौर्बल्यं परबलप्राबल्यं च युद्धारम्भे दुर्योधनः प्रसञ्जयेदिति —

सोऽयं घण्टापथात्पाटच्चर कुटीरप्रवेशः। तथाहि — इह तावद्भीष्माभिरक्षितमित्येतत्प्रति शिरस्तया भीमाभिरक्षितमिति केनाभिप्रायेण निर्दिश्यते न तावद्भीष्मवद्भीमस्यापि सेनापतित्वेन; धृष्टद्युम्नस्य तत्पतित्वेनोक्तत्वात्। नापि भीष्मसमपौरुषत्वेन; अत्यन्तविषमतया प्रसिद्धेः। यथोक्तं भीष्मेणैव — 'शक्तोऽहं धनुषैकेन निहन्तुं सर्वपाण्डवान्। यद्येषां न भवेद्गोप्ता विष्णुः कारणपूरुषः झ्म.भा.ट इति। नापि प्रतिबलाधीश्वरत्वेन; धर्मसूनोस्तथात्वात्। नापि परबलभटप्रधानत्वेन; अर्जुनस्यैव तथा प्रसिद्धेः। अतो भीमस्य समस्तधार्तराष्ट्रवधदीक्षितत्वात्तदुचितसाहसबलसहायादियुक्तत्वाच्च तस्य विशेषतो निर्देशः। वं सति तत्प्रतिशिरस्त्वेन भीष्मस्य निर्देशोऽपि समस्तपाण्डुतनयसंरक्षणप्रवणत्वेन प्रतिपन्नत्वात्। अतः शत्रुभयसहायातिशङ्के पदद्वयसूचिते इत्युक्तं भवति। यत्तूक्तं पूर्वत्र परबलस्वबलयोः सामर्थ्यासामर्थ्यहेतुः

।। १.६।।वं सुयोधनविजयबुभुत्सया कृतस्य प्रश्नस्य'यत्र योगेश्वरः' झ्१८।७८ट इति साक्षादुत्तरं वक्ष्यन्, तत्प्रत्यायनार्थमखिलमवान्तरवृत्तमपि सञ्जय उवाच — 'दृष्ट्वेति'। पाण्डवानीकं व्यूढं दृष्ट्वा इति सुयोधनस्य धैर्यभ्रंशहेतुः। तदधीनो धैर्यभ्रंशरूपोऽवस्थाविशेषः'तुशब्देन' सूच्यते। दृष्ट्वेत्यादेरनुनादयन्नित्यन्तस्याव्यक्तांशं व्यञ्जयति — 'दुर्योधन' इत्यादिना'अकथयत्' झ्रा.भा.१।१९ट इत्यन्तेन। संज्ञार्थं सम्यग्ज्ञानार्थम्; संज्ञया परिसंख्यानार्थं वा। तत्र'अन्तर्विषण्णोऽभवत्' इत्यन्तेन'भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व व हि' झ्१।११ट इत्येतदन्तं व्याख्यातम्।'अपर्याप्तं' झ्१।१०ट इति श्लोकस्यायमर्थः — तत् तस्मात्; अस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितमपर्याप्तं परबलविजयाय नालम्; इदं त्वेतेषां पाण्डवानां बलं

भीमाभिरक्षितं पर्याप्तमस्मद्बलविजयायालम् — इति। नन्विदमनुपपन्नं तद्बलमिति सामानाधिकरण्यप्रतीतिभङ्गायोगात्; पूर्वत्र च परबलस्वबलयोः सामर्थ्यासामर्थ्यहेतूपन्यासाभावात्। न च भीष्मद्रोणादिरक्षितं स्वबलमयमसमर्थं मन्यते। प्रबलानामेव हि भीष्मद्रोणादीनां वधः सोपाधिकः।'न भेतव्यं महाराज' इ्म.भा.उ.प.५५।१८ इत्यादिषु च बहुशः स्वबलस्यैव सामर्थ्यं दुर्योधनेनोपन्यस्तम्। न चेदानीं तद्विपरीतप्रतीतौ कारणमस्ति। द्वितीयदिवसारम्भे च दुर्योधन वं वक्ष्यति — 'अपर्याप्तं तदस्माकं बलं पार्थाभिरक्षितम्। पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं पार्थिवसत्तमाः' इ्म.भा.उ.प.८ इति। तत्र चास्माकमपर्याप्तमित्येवान्वयः; न पुनरस्माकं बलमिति। ततोऽत्रापि तथैव वचनव्यक्तिरुचिता। तस्मात् पाठभेदेन व्यवहितान्वयेन वाक्यभेदेन पदार्थभेदेन वा योजना स्यात्। तत्र भीमभीष्मशब्दयोर्विपर्यासात्पाठभेदः। तथा च भीमाभिरक्षितं तद्बलमस्माकं अपर्याप्तमित्यन्वये सामानाधिकरण्यम्, तदिति विप्रकृष्टनिर्देशस्वारस्यम्, दुर्योधनाभिप्रायाविरोधश्च सिद्ध्यति। व्यवहितान्वयेऽप्ययमेवार्थः। द्विधा च व्यवहितान्वयोऽत्र शक्यः। भीमाभिरक्षितभीष्माभिरक्षितयोर्विपर्यासादेकः,'अपर्याप्तं तत् ... पर्याप्तं त्विदम्' इत्यनयोर्विपर्यासाद्द्वितीयः। अर्थौचित्याय तु व्यवधानमात्रं सह्यते।

वाक्यभेदेऽप्येवं योजना — अपर्याप्तं तदित्येका प्रतिज्ञा; पर्याप्तं त्विदमिति द्वितीया। अत्र को हेतुरिति शङ्कायां हेतुपरं वाक्यद्वयम्; अस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम्, तेषां बलं भीमाभिरक्षितमिति। अस्मद्बलस्य प्रबलाधिष्ठितत्वात् परबलस्य च दुर्बलाधिष्ठितत्वादित्यर्थः। पदार्थभेदे त्वेवं योजना — पर्याप्तं पर्यापनं समापनम्; पर्याप्तमिति कर्तरि क्तः, नाशनसमर्थमित्यर्थः। अपर्याप्तं नाशनासमर्थमित्यर्थः। भीष्माभिरक्षितमस्माद्बलं तत् अपर्याप्तं नाशयितुं न शक्नोति।'तत्' इत्य पाण्डवबलं कर्तृतया निर्दिश्यते;'इदम्' इति च स्वबल परबलपर्यापनकर्तृतया। निष्ठायोगाच्च न कर्मणि षष्ठीप्राप्तिः यद्वा अपर्याप्तमपरिमितमित्यर्थः; पर्याप्तं परिमितमित्यर्थः स्वबलस्यैकादशाक्षौहिणीयुक्तत्वात्, परबलस्य सप्ताक्षौहिणी

युक्तत्वाच्च। सर्वथा तावन्न स्वबलदौर्बल्यं परबलप्राबल्यं च युद्धारम्भे दुर्योधनः प्रसञ्जयेदिति — सोऽयं घण्टापथात्पाटच्चर कुटीरप्रवेशः। तथाहि — इह तावद्भीष्माभिरक्षितमित्येतत्प्रति शिरस्तया भीमाभिरक्षितमिति केनाभिप्रायेण निर्दिश्यते न तावद्भीष्मवद्भीमस्यापि सेनापतित्वेन; धृष्टद्युम्नस्य तत्पतित्वेनोक्तत्वात्। नापि भीष्मसमपौरुषत्वेन; अत्यन्तविषमतया प्रसिद्धेः। यथोक्तं भीष्मेणैव — 'शक्तोऽहं धनुषैकेन निहन्तुं सर्वपाण्डवान्। यद्येषां न भवेद्गोप्ता विष्णुः कारणपूरुषः झ्म.भा.ट इति। नापि प्रतिबलाधीश्वरत्वेन; धर्मसूनोस्तथात्वात्। नापि परबलभटप्रधानत्वेन; अर्जुनस्यैव तथा प्रसिद्धेः। अतो भीमस्य समस्तधार्तराष्ट्रवधदीक्षितत्वात्तदुचितसाहसबलसहायादियुक्तत्वाच्च तस्य विशेषतो निर्देशः। वं सति तत्प्रतिशिरस्त्वेन भीष्मस्य निर्देशोऽपि समस्तपाण्डुतनयसंरक्षणप्रवणत्वेन प्रतिपन्नत्वात्। अतः शत्रुभयसहायातिशङ्के पदद्वयसूचिते इत्युक्तं भवति। यत्तूक्तं पूर्वत्र परबलस्वबलयोः सामर्थ्यासामर्थ्यहेतुः

।। १.७।।वं सुयोधनविजयबुभुत्सया कृतस्य प्रश्नस्य'यत्र योगेश्वरः' झ१८।७८ट इति साक्षादुत्तरं वक्ष्यन्, तत्प्रत्यायनार्थमखिलमवान्तरवृत्तमपि सञ्जय उवाच — 'दृष्ट्वेति'। पाण्डवानीकं व्यूढं दृष्ट्वा इति सुयोधनस्य धैर्यभ्रंशहेतुः। तदधीनो धैर्यभ्रंशरूपोऽवस्थाविशेषः'तुशब्देन' सूच्यते। दृष्ट्वेत्यादेरनुनादयन्नित्यन्तस्याव्यक्तांशं व्यञ्जयति — 'दुर्योधन' इत्यादिना'अकथयत्' झ्रा.भा.१।१९ट इत्यन्तेन। संज्ञार्थं सम्यग्ज्ञानार्थम्; संज्ञया परिसंख्यानार्थं वा। तत्र'अन्तर्विषण्णोऽभवत्' इत्यन्तेन'भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व व हि' झ१।११ट इत्येतदन्तं व्याख्यातम्।'अपर्याप्तं' झ१।१०ट इति श्लोकस्यायमर्थः — तत् तस्मात्;

अस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितमपर्याप्तं परबलविजयाय नालम्; इदं त्वेतेषां पाण्डवानां बलं भीमाभिरक्षितं पर्याप्तमस्मद्बलविजयायालम् — इति। नन्विदमनुपपन्नं तद्बलमिति सामानाधिकरण्यप्रतीतिभङ्गायोगात्; पूर्वत्र च परबलस्वबलयोः सामर्थ्यासामर्थ्यहेतूपन्यासाभावात्। न च भीष्मद्रोणादिरक्षितं स्वबलमयमसमर्थं मन्यते। प्रबलानामेव हि भीष्मद्रोणादीनां वधः सोपाधिकः।'न भेतव्यं महाराज' इ्म.भा.उ.प.५५।१८ इत्यादिषु च बहुशः स्वबलस्यैव सामर्थ्यं दुर्योधनेनोपन्यस्तम्। न चेदानीं तद्विपरीतप्रतीतौ कारणमस्ति। द्वितीयदिवसारम्भे च दुर्योधन वं वक्ष्यति — 'अपर्याप्तं तदस्माकं बलं पार्थाभिरक्षितम्। पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं पार्थिवसत्तमाः' इ्म.भा.उ.प.८ इति। तत्र चास्माकमपर्याप्तमित्येवान्वयः; न पुनरस्माकं बलमिति। ततोऽत्रापि तथैव वचनव्यक्तिरुचिता। तस्मात् पाठभेदेन व्यवहितान्वयेन वाक्यभेदेन पदार्थभेदेन वा योजना स्यात्। तत्र भीमभीष्मशब्दयोर्विपर्यासात्पाठभेदः। तथा च भीमाभिरक्षितं तद्बलमस्माकं अपर्याप्तमित्यन्वये सामानाधिकरण्यम्, तदिति विप्रकृष्टनिर्देशस्वारस्यम्, दुर्योधनाभिप्रायाविरोधश्च सिद्ध्यति। व्यवहितान्वयेऽप्ययमेवार्थः। द्विधा च व्यवहितान्वयोऽत्र शक्यः। भीमाभिरक्षितभीष्माभिरक्षितयोर्विपर्यासादेकः,'अपर्याप्तं तत् ... पर्याप्तं त्विदम्' इत्यनयोर्विपर्यासाद्द्वितीयः। अर्थौचित्याय तु व्यवधानमात्रं सह्यते।

वाक्यभेदेऽप्येवं योजना — अपर्याप्तं तदित्येका प्रतिज्ञा; पर्याप्तं त्विदमिति द्वितीया। अत्र को हेतुरिति शङ्कायां हेतुपरं वाक्यद्वयम्; अस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम्, तेषां बलं भीमाभिरक्षितमिति। अस्मद्बलस्य प्रबलाधिष्ठितत्वात् परबलस्य च दुर्बलाधिष्ठितत्वादित्यर्थः। पदार्थभेदे त्वेवं योजना — पर्याप्तं पर्यापनं समापनम्; पर्याप्तमिति कर्तरि क्तः, नाशनसमर्थमित्यर्थः। अपर्याप्तं नाशनासमर्थमित्यर्थः। भीष्माभिरक्षितमस्माद्बलं तत् अपर्याप्तं नाशयितुं न शक्नोति।'तत्' इत्य पाण्डवबलं कर्तृतया निर्दिश्यते;'इदम्' इति च स्वबल परबलपर्यापनकर्तृतया। निष्ठायोगाच्च न कर्मणि षष्ठीप्राप्तिः यद्वा अपर्याप्तमपरिमितमित्यर्थः;

पर्याप्तं परिमितमित्यर्थः स्वबलस्यैकादशाक्षौहिणीयुक्तत्वात्, परबलस्य सप्ताक्षौहिणी युक्तत्वाच्च। सर्वथा तावन्न स्वबलदौर्बल्यं परबलप्राबल्यं च युद्धारम्भे दुर्योधनः प्रसञ्जयेदिति — सोऽयं घण्टापथात्पाटच्चर कुटीरप्रवेशः। तथाहि — इह तावद्भीष्माभिरक्षितमित्येतत्प्रति शिरस्तया भीमाभिरक्षितमिति केनाभिप्रायेण निर्दिश्यते न तावद्भीष्मवद्भीमस्यापि सेनापतित्वेन; धृष्टद्युम्नस्य तत्पतित्वेनोक्तत्वात्। नापि भीष्मसमपौरुषत्वेन; अत्यन्तविषमतया प्रसिद्धेः। यथोक्तं भीष्मेणैव — 'शक्तोऽहं धनुषैकेन निहन्तुं सर्वपाण्डवान्। यद्येषां न भवेद्गोप्ता विष्णुः कारणपूरुषः ङ्म.भा.ट इति। नापि प्रतिबलाधीश्वरत्वेन; धर्मसूनोस्तथात्वात्। नापि परबलभटप्रधानत्वेन; अर्जुनस्यैव तथा प्रसिद्धेः। अतो भीमस्य समस्तधार्तराष्ट्रवधदीक्षितत्वात्तदुचितसाहसबलसहायादियुक्तत्वाच्च तस्य विशेषतो निर्देशः। वं सति तत्प्रतिशिरस्त्वेन भीष्मस्य निर्देशोऽपि समस्तपाण्डुतनयसंरक्षणप्रवणत्वेन प्रतिपन्नत्वात्। अतः शत्रुभयसहायातिशङ्के पदद्वयसूचिते इत्युक्तं भवति। यत्तूक्तं पूर्वत्र परबलस्वबलयोः सामर्थ्यासामर्थ्यहेतुः

।। १.८।।वं सुयोधनविजयबुभुत्सया कृतस्य प्रश्नस्य'यत्र योगेश्वरः' ङ्म१८।७८ट इति साक्षादुत्तरं वक्ष्यन्, तत्प्रत्यायनार्थमखिलमवान्तरवृत्तमपि सञ्जय उवाच — 'दृष्ट्वेति'। पाण्डवानीकं व्यूढं दृष्ट्वा इति सुयोधनस्य धैर्यभ्रंशहेतुः। तदधीनो धैर्यभ्रंशरूपोऽवस्थाविशेषः'तुशब्देन' सूच्यते। दृष्ट्वेत्यादेरनुनादयन्नित्यन्तस्याव्यक्तांशं व्यञ्जयति — 'दुर्योधन' इत्यादिना'अकथयत्' ङ्मरा.भा.१।१९ट इत्यन्तेन। संज्ञार्थं सम्यग्ज्ञानार्थम्; संज्ञया परिसंख्यानार्थं वा। तत्र'अन्तर्विषण्णोऽभवत्' इत्यन्तेन'भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व व हि'

ङ्ग।११ट इत्येतदन्तं व्याख्यातम्।'अपर्याप्तं' ङ्ग।१०ट इति श्लोकस्यायमर्थः — तत् तस्मात्; अस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितमपर्याप्तं परबलविजयाय नालम्; इदं त्वेतेषां पाण्डवानां बलं भीमाभिरक्षितं पर्याप्तमस्मद्बलविजयायालम् — इति। नन्विदमनुपपन्नं तद्बलमिति सामानाधिकरण्यप्रतीतिभङ्गायोगात्; पूर्वत्र च परबलस्वबलयोः सामर्थ्यासामर्थ्यहेतूपन्यासाभावात्। न च भीष्मद्रोणादिरक्षितं स्वबलमयमसमर्थं मन्यते। प्रबलानामेव हि भीष्मद्रोणादीनां वधः सोपाधिकः।'न भेतव्यं महाराज' ङ्गम.भा.उ.प.५५।१ट इत्यादिषु च बहुशः स्वबलस्यैव सामर्थ्यं दुर्योधनेनोपन्यस्तम्। न चेदानीं तद्विपरीतप्रतीतौ कारणमस्ति। द्वितीयदिवसारम्भे च दुर्योधन वं वक्ष्यति — 'अपर्याप्तं तदस्माकं बलं पार्थाभिरक्षितम्। पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं पार्थिवसत्तमाः' ङ्गम.भा.उ.प.ट इति। तत्र चास्माकमपर्याप्तमित्येवान्वयः; न पुनरस्माकं बलमिति। ततोऽत्रापि तथैव वचनव्यक्तिरुचिता। तस्मात् पाठभेदेन व्यवहितान्वयेन वाक्यभेदेन पदार्थभेदेन वा योजना स्यात्। तत्र भीमभीष्मशब्दयोर्विपर्यासात्पाठभेदः। तथा च भीमाभिरक्षितं तद्बलमस्माकं अपर्याप्तमित्यन्वये सामानाधिकरण्यम्, तदिति विप्रकृष्टनिर्देशस्वारस्यम्, दुर्योधनाभिप्रायाविरोधश्च सिद्ध्यति। व्यवहितान्वयेऽप्ययमेवार्थः। द्विधा च व्यवहितान्वयोऽत्र शक्यः। भीमाभिरक्षितभीष्माभिरक्षितयोर्विपर्यासादेकः,'अपर्याप्तं तत् ... पर्याप्तं त्विदम्' इत्यनयोर्विपर्यासाद्द्वितीयः। अर्थौचित्याय तु व्यवधानमात्रं सह्यते।

वाक्यभेदेऽप्येवं योजना — अपर्याप्तं तदित्येका प्रतिज्ञा; पर्याप्तं त्विदमिति द्वितीया। अत्र को हेतुरिति शङ्कायां हेतुपरं वाक्यद्वयम्; अस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम्, तेषां बलं भीमाभिरक्षितमिति। अस्मद्बलस्य प्रबलाधिष्ठितत्वात् परबलस्य च दुर्बलाधिष्ठितत्वादित्यर्थः। पदार्थभेदे त्वेवं योजना — पर्याप्तं पर्यापनं समापनम्; पर्याप्तमिति कर्तरि क्तः, नाशनसमर्थमित्यर्थः। अपर्याप्तं नाशनासमर्थमित्यर्थः। भीष्माभिरक्षितमस्माद्बलं तत् अपर्याप्तं नाशयितुं न शक्नोति।'तत्' इत्य पाण्डवबलं कर्तृतया निर्दिश्यते;'इदम्' इति च स्वबल

परबलपर्यापनकर्तृतया। निष्ठायोगाच्च न कर्मणि षष्ठीप्राप्तिः यद्वा अपर्याप्तमपरिमितमित्यर्थः; पर्याप्तं परिमितमित्यर्थः स्वबलस्यैकादशाक्षौहिणीयुक्तत्वात्, परबलस्य सप्ताक्षौहिणी युक्तत्वाच्च। सर्वथा तावन्न स्वबलदौर्बल्यं परबलप्राबल्यं च युद्धारम्भे दुर्योधनः प्रसञ्जयेदिति — सोऽयं घण्टापथात्पाटच्चर कुटीरप्रवेशः। तथाहि — इह तावद्भीष्माभिरक्षितमित्येतत्प्रति शिरस्तया भीमाभिरक्षितमिति केनाभिप्रायेण निर्दिश्यते न तावद्भीष्मवद्भीमस्यापि सेनापतित्वेन; धृष्टद्युम्नस्य तत्पतित्वेनोक्तत्वात्। नापि भीष्मसमपौरुषत्वेन; अत्यन्तविषमतया प्रसिद्धेः। यथोक्तं भीष्मेणैव — 'शक्तोऽहं धनुषैकेन निहन्तुं सर्वपाण्डवान्। यद्येषां न भवेद्गोप्ता विष्णुः कारणपूरुषः झ्म.भा.ट इति। नापि प्रतिबलाधीश्वरत्वेन; धर्मसूनोस्तथात्वात्। नापि परबलभटप्रधानत्वेन; अर्जुनस्यैव तथा प्रसिद्धेः। अतो भीमस्य समस्तधार्तराष्ट्रवधदीक्षितत्वात्तदुचितसाहसबलसहायादियुक्तत्वाच्च तस्य विशेषतो निर्देशः। वं सति तत्प्रतिशिरस्त्वेन भीष्मस्य निर्देशोऽपि समस्तपाण्डुतनयसंरक्षणप्रवणत्वेन प्रतिपन्नत्वात्। अतः शत्रुभयसहायातिशङ्के पदद्वयसूचिते इत्युक्तं भवति। यत्तूक्तं पूर्वत्र परबलस्वबलयोः सामर्थ्यासामर्थ्यहेतुः

।। १.९।।वं सुयोधनविजयबुभुत्सया कृतस्य प्रश्नस्य'यत्र योगेश्वरः' झ्१८।७८ट इति साक्षादुत्तरं वक्ष्यन्, तत्प्रत्यायनार्थमखिलमवान्तरवृत्तमपि सञ्जय उवाच — 'दृष्ट्वेति'। पाण्डवानीकं व्यूढं दृष्ट्वा इति सुयोधनस्य धैर्यभ्रंशहेतुः। तदधीनो धैर्यभ्रंशरूपोऽवस्थाविशेषः'तुशब्देन' सूच्यते। दृष्ट्वेत्यादेरनुनादयन्नित्यन्तस्याव्यक्तांशं व्यञ्जयति — 'दुर्योधन' इत्यादिना'अकथयत्' झ्रा.भा.१।१९ट इत्यन्तेन। संज्ञार्थं सम्यग्ज्ञानार्थम्; संज्ञया

परिसंख्यानार्थं वा। तत्र'अन्तर्विषण्णोऽभवत्' इत्यन्तेन'भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व व हि' ङ्म।११ट इत्येतदन्तं व्याख्यातम्।'अपर्याप्तं' ङ्म।१०ट इति श्लोकस्यायमर्थः — तत् तस्मात्; अस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितमपर्याप्तं परबलविजयाय नालम्; इदं त्वेतेषां पाण्डवानां बलं भीमाभिरक्षितं पर्याप्तमस्मद्बलविजयायालम् — इति। नन्विदमनुपपन्नं तद्बलमिति सामानाधिकरण्यप्रतीतिभङ्गायोगात्; पूर्वत्र च परबलस्वबलयोः सामर्थ्यासामर्थ्यहेतूपन्यासाभावात्। न च भीष्मद्रोणादिरक्षितं स्वबलमयमसमर्थं मन्यते। प्रबलानामेव हि भीष्मद्रोणादीनां वधः सोपाधिकः।'न भेतव्यं महाराज' ङ्म.भा.उ.प.५५।१ट इत्यादिषु च बहुशः स्वबलस्यैव सामर्थ्यं दुर्योधनेनोपन्यस्तम्। न चेदानीं तद्विपरीतप्रतीतौ कारणमस्ति। द्वितीयदिवसारम्भे च दुर्योधन वं वक्ष्यति — 'अपर्याप्तं तदस्माकं बलं पार्थाभिरक्षितम्। पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं पार्थिवसत्तमाः' ङ्म.भा.उ.प.ट इति। तत्र चास्माकमपर्याप्तमित्येवान्वयः; न पुनरस्माकं बलमिति। ततोऽत्रापि तथैव वचनव्यक्तिरुचिता। तस्मात् पाठभेदेन व्यवहितान्वयेन वाक्यभेदेन पदार्थभेदेन वा योजना स्यात्। तत्र भीमभीष्मशब्दयोर्विपर्यासात्पाठभेदः। तथा च भीमाभिरक्षितं तद्बलमस्माकं अपर्याप्तमित्यन्वये सामानाधिकरण्यम्, तदिति विप्रकृष्टनिर्देशस्वारस्यम्, दुर्योधनाभिप्रायाविरोधश्च सिद्ध्यति। व्यवहितान्वयेऽप्ययमेवार्थः। द्विधा च व्यवहितान्वयोऽत्र शक्यः। भीमाभिरक्षितभीष्माभिरक्षितयोर्विपर्यासादेकः,'अपर्याप्तं तत् ... पर्याप्तं त्विदम्' इत्यनयोर्विपर्यासाद्द्वितीयः। अर्थौचित्याय तु व्यवधानमात्रं सह्यते।

वाक्यभेदेऽप्येवं योजना — अपर्याप्तं तदित्येका प्रतिज्ञा; पर्याप्तं त्विदमिति द्वितीया। अत्र को हेतुरिति शङ्कायां हेतुपरं वाक्यद्वयम्; अस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम्, तेषां बलं भीमाभिरक्षितमिति। अस्मद्बलस्य प्रबलाधिष्ठितत्वात् परबलस्य च दुर्बलाधिष्ठितत्वादित्यर्थः। पदार्थभेदे त्वेवं योजना — पर्याप्तं पर्यापनं समापनम्; पर्याप्तमिति कर्तरि क्तः, नाशनसमर्थमित्यर्थः। अपर्याप्तं नाशनासमर्थमित्यर्थः। भीष्माभिरक्षितमस्माद्बलं तत् अपर्याप्तं

नाशयितुं न शक्नोति।'तत्' इत्य पाण्डवबलं कर्तृतया निर्दिश्यते;'इदम्' इति च स्वबल परबलपर्यापनकर्तृतया। निष्ठायोगाच्च न कर्मणि षष्ठीप्राप्तिः यद्वा अपर्याप्तमपरिमितमित्यर्थः; पर्याप्तं परिमितमित्यर्थः स्वबलस्यैकादशाक्षौहिणीयुक्तत्वात्, परबलस्य सप्ताक्षौहिणी युक्तत्वाच्च। सर्वथा तावन्न स्वबलदौर्बल्यं परबलप्राबल्यं च युद्धारम्भे दुर्योधनः प्रसञ्जयेदिति — सोऽयं घण्टापथात्पाटच्चर कुटीरप्रवेशः। तथाहि — इह तावद्भीष्माभिरक्षितमित्येतत्प्रति शिरस्तया भीमाभिरक्षितमिति केनाभिप्रायेण निर्दिश्यते न तावद्भीष्मवद्भीमस्यापि सेनापतित्वेन; धृष्टद्युम्नस्य तत्पतित्वेनोक्तत्वात्। नापि भीष्मसमपौरुषत्वेन; अत्यन्तविषमतया प्रसिद्धेः। यथोक्तं भीष्मेणैव — 'शक्तोऽहं धनुषैकेन निहन्तुं सर्वपाण्डवान्। यद्येषां न भवेद्गोप्ता विष्णुः कारणपूरुषः झ्म.भा.ट इति। नापि प्रतिबलाधीश्वरत्वेन; धर्मसूनोस्तथात्वात्। नापि परबलभटप्रधानत्वेन; अर्जुनस्यैव तथा प्रसिद्धेः। अतो भीमस्य समस्तधार्तराष्ट्रवधदीक्षितत्वात्तदुचितसाहसबलसहायादियुक्तत्वाच्च तस्य विशेषतो निर्देशः। वं सति तत्प्रतिशिरस्त्वेन भीष्मस्य निर्देशोऽपि समस्तपाण्डुतनयसंरक्षणप्रवणत्वेन प्रतिपन्नत्वात्। अतः शत्रुभयसहायातिशङ्के पदद्वयसूचिते इत्युक्तं भवति। यत्तूक्तं पूर्वत्र परबलस्वबलयोः सामर्थ्यासामर्थ्यहेतुः

।। १.१०।।वं सुयोधनविजयबुभुत्सया कृतस्य प्रश्नस्य'यत्र योगेश्वरः' झ्।८।७८ट इति साक्षादुत्तरं वक्ष्यन्, तत्प्रत्यायनार्थमखिलमवान्तरवृत्तमपि सञ्जय उवाच — 'दृष्ट्वेति'। पाण्डवानीकं व्यूढं दृष्ट्वा इति सुयोधनस्य धैर्यभ्रंशहेतुः। तदधीनो धैर्यभ्रंशरूपोऽवस्थाविशेषः'तुशब्देन' सूच्यते। दृष्ट्वेत्यादेरनुनादयन्नित्यन्तस्याव्यक्तांशं व्यञ्जयति

— 'दुर्योधन' इत्यादिना'अकथयत्' ङ्रा.भा.१।१९ट इत्यन्तेन। संज्ञार्थं सम्यग्ज्ञानार्थम्; संज्ञया परिसंख्यानार्थं वा। तत्र'अन्तर्विषण्णोऽभवत्' इत्यन्तेन'भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व व हि' ङ्ग।११ट इत्येतदन्तं व्याख्यातम्।'अपर्याप्तं' ङ्ग।१०ट इति श्लोकस्यायमर्थः — तत् तस्मात्; अस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितमपर्याप्तं परबलविजयाय नालम्; इदं त्वेतेषां पाण्डवानां बलं भीमाभिरक्षितं पर्याप्तमस्मद्बलविजयायालम् — इति। नन्विदमनुपपन्नं तद्बलमिति सामानाधिकरण्यप्रतीतिभङ्गायोगात्; पूर्वत्र च परबलस्वबलयोः सामर्थ्यासामर्थ्यहेतूपन्यासाभावात्। न च भीष्मद्रोणादिरक्षितं स्वबलमयमसमर्थं मन्यते। प्रबलानामेव हि भीष्मद्रोणादीनां वधः सोपाधिकः।'न भेतव्यं महाराज' ङ्ग्म.भा.उ.प.५५।१ट इत्यादिषु च बहुशः स्वबलस्यैव सामर्थ्यं दुर्योधनेनोपन्यस्तम्। न चेदानीं तद्विपरीतप्रतीतौ कारणमस्ति। द्वितीयदिवसारम्भे च दुर्योधन वं वक्ष्यति — 'अपर्याप्तं तदस्माकं बलं पार्थाभिरक्षितम्। पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं पार्थिवसत्तमाः' ङ्ग्म.भा.उ.प.ट इति। तत्र चास्माकमपर्याप्तमित्येवान्वयः; न पुनरस्माकं बलमिति। ततोऽत्रापि तथैव वचनव्यक्तिरुचिता। तस्मात् पाठभेदेन व्यवहितान्वयेन वाक्यभेदेन पदार्थभेदेन वा योजना स्यात्। तत्र भीमभीष्मशब्दयोर्विपर्यासात्पाठभेदः। तथा च भीमाभिरक्षितं तद्बलमस्माकं अपर्याप्तमित्यन्वये सामानाधिकरण्यम्, तदिति विप्रकृष्टनिर्देशस्वारस्यम्, दुर्योधनाभिप्रायाविरोधश्च सिद्ध्यति। व्यवहितान्वयेऽप्ययमेवार्थः। द्विधा च व्यवहितान्वयोऽत्र शक्यः। भीमाभिरक्षितभीष्माभिरक्षितयोर्विपर्यासादेकः,'अपर्याप्तं तत् ... पर्याप्तं त्विदम्' इत्यनयोर्विपर्यासाद्द्वितीयः। अर्थौचित्याय तु व्यवधानमात्रं सह्यते।

वाक्यभेदेऽप्येवं योजना — अपर्याप्तं तदित्येका प्रतिज्ञा; पर्याप्तं त्विदमिति द्वितीया। अत्र को हेतुरिति शङ्कायां हेतुपरं वाक्यद्वयम्; अस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम्, तेषां बलं भीमाभिरक्षितमिति। अस्मद्बलस्य प्रबलाधिष्ठितत्वात् परबलस्य च दुर्बलाधिष्ठितत्वादित्यर्थः। पदार्थभेदे त्वेवं योजना — पर्याप्तं पर्यापनं समापनम्; पर्याप्तमिति कर्तरि क्तः,

नाशनसमर्थमित्यर्थः। अपर्याप्तं नाशनासमर्थमित्यर्थः। भीष्माभिरक्षितमस्माद्बलं तत् अपर्याप्तं नाशयितुं न शक्नोति।'तत्' इत्य पाण्डवबलं कर्तृतया निर्दिश्यते;'इदम्' इति च स्वबल परबलपर्यापनकर्तृतया। निष्ठायोगाच्च न कर्मणि षष्ठीप्राप्तिः यद्वा अपर्याप्तमपरिमितमित्यर्थः; पर्याप्तं परिमितमित्यर्थः स्वबलस्यैकादशाक्षौहिणीयुक्तत्वात्, परबलस्य सप्ताक्षौहिणी युक्तत्वाच्च। सर्वथा तावन्न स्वबलदौर्बल्यं परबलप्राबल्यं च युद्धारम्भे दुर्योधनः प्रसञ्जयेदिति — सोऽयं घण्टापथात्पाटच्चर कुटीरप्रवेशः। तथाहि — इह तावद्भीष्माभिरक्षितमित्येतत्प्रति शिरस्तया भीमाभिरक्षितमिति केनाभिप्रायेण निर्दिश्यते न तावद्भीष्मवद्भीमस्यापि सेनापतित्वेन; धृष्टद्युम्नस्य तत्पतित्वेनोक्तत्वात्। नापि भीष्मसमपौरुषत्वेन; अत्यन्तविषमतया प्रसिद्धेः। यथोक्तं भीष्मेणैव — 'शक्तोऽहं धनुषैकेन निहन्तुं सर्वपाण्डवान्। यद्येषां न भवेद्गोप्ता विष्णुः कारणपूरुषः ङ्म.भा.ट इति। नापि प्रतिबलाधीश्वरत्वेन; धर्मसूनोस्तथात्वात्। नापि परबलभटप्रधानत्वेन; अर्जुनस्यैव तथा प्रसिद्धेः। अतो भीमस्य समस्तधार्तराष्ट्रवधदीक्षितत्वात्तदुचितसाहसबलसहायादियुक्तत्वाच्च तस्य विशेषतो निर्देशः। वं सति तत्प्रतिशिरस्त्वेन भीष्मस्य निर्देशोऽपि समस्तपाण्डुतनयसंरक्षणप्रवणत्वेन प्रतिपन्नत्वात्। अतः शत्रुभयसहायातिशङ्के पदद्वयसूचिते इत्युक्तं भवति। यत्तूक्तं पूर्वत्र परबलस्वबलयोः सामर्थ्यासामर्थ्यहेतुः

।। १.११।।वं सुयोधनविजयबुभुत्सया कृतस्य प्रश्नस्य'यत्र योगेश्वरः' ङ्म१८।७८ट इति साक्षादुत्तरं वक्ष्यन्, तत्प्रत्यायनार्थमखिलमवान्तरवृत्तमपि सञ्जय उवाच — 'दृष्ट्वेति'। पाण्डवानीकं व्यूढं दृष्ट्वा इति सुयोधनस्य धैर्यभ्रंशहेतुः। तदधीनो

धैर्यभ्रंशरूपोऽवस्थाविशेषः'तुशब्देन' सूच्यते। दृष्ट्वेत्यादेरनुनादयन्नित्यन्तस्याव्यक्तांशं व्यञ्जयति — 'दुर्योधन' इत्यादिना'अकथयत्' ङ्रा.भा.१।१९ट इत्यन्तेन। संज्ञार्थं सम्यग्ज्ञानार्थम्; संज्ञया परिसंख्यानार्थं वा। तत्र'अन्तर्विषण्णोऽभवत्' इत्यन्तेन'भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व व हि' ङ्र१।११ट इत्येतदन्तं व्याख्यातम्।'अपर्याप्तं' ङ्र१।१०ट इति श्लोकस्यायमर्थः — तत् तस्मात्; अस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितमपर्याप्तं परबलविजयाय नालम्; इदं त्वेतेषां पाण्डवानां बलं भीमाभिरक्षितं पर्याप्तमस्मद्बलविजयायालम् — इति। नन्विदमनुपपन्नं तद्बलमिति सामानाधिकरण्यप्रतीतिभङ्गायोगात्; पूर्वत्र च परबलस्वबलयोः सामर्थ्यासामर्थ्यहेतूपन्यासाभावात्। न च भीष्मद्रोणादिरक्षितं स्वबलमयमसमर्थं मन्यते। प्रबलानामेव हि भीष्मद्रोणादीनां वधः सोपाधिकः।'न भेतव्यं महाराज' ङ्रम.भा.उ.प.५५।१ट इत्यादिषु च बहुशः स्वबलस्यैव सामर्थ्यं दुर्योधनेनोपन्यस्तम्। न चेदानीं तद्विपरीतप्रतीतौ कारणमस्ति। द्वितीयदिवसारम्भे च दुर्योधन वं वक्ष्यति — 'अपर्याप्तं तदस्माकं बलं पार्थाभिरक्षितम्। पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं पार्थिवसत्तमाः' ङ्रम.भा.उ.प.ट इति। तत्र चास्माकमपर्याप्तमित्येवान्वयः; न पुनरस्माकं बलमिति। ततोऽत्रापि तथैव वचनव्यक्तिरुचिता। तस्मात् पाठभेदेन व्यवहितान्वयेन वाक्यभेदेन पदार्थभेदेन वा योजना स्यात्। तत्र भीमभीष्मशब्दयोर्विपर्यासात्पाठभेदः। तथा च भीमाभिरक्षितं तद्बलमस्माकं अपर्याप्तमित्यन्वये सामानाधिकरण्यम्, तदिति विप्रकृष्टनिर्देशस्वारस्यम्, दुर्योधनाभिप्रायाविरोधश्च सिद्ध्यति। व्यवहितान्वयेऽप्ययमेवार्थः। द्विधा च व्यवहितान्वयोऽत्र शक्यः। भीमाभिरक्षितभीष्माभिरक्षितयोर्विपर्यासादेकः,'अपर्याप्तं तत् ... पर्याप्तं त्विदम्' इत्यनयोर्विपर्यासाद्द्वितीयः। अर्थौचित्याय तु व्यवधानमात्रं सह्यते।

वाक्यभेदेऽप्येवं योजना — अपर्याप्तं तदित्येका प्रतिज्ञा; पर्याप्तं त्विदमिति द्वितीया। अत्र को हेतुरिति शङ्कायां हेतुपरं वाक्यद्वयम्; अस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम्, तेषां बलं भीमाभिरक्षितमिति। अस्मद्बलस्य प्रबलाधिष्ठितत्वात् परबलस्य च दुर्बलाधिष्ठितत्वादित्यर्थः।

पदार्थभेदे त्वेवं योजना — पर्याप्तं पर्यापनं समापनम्; पर्याप्तमिति कर्तरि क्तः, नाशनसमर्थमित्यर्थः। अपर्याप्तं नाशनासमर्थमित्यर्थः। भीष्माभिरक्षितमस्माद्बलं तत् अपर्याप्तं नाशयितुं न शक्नोति।'तत्' इत्य पाण्डवबलं कर्तृतया निर्दिश्यते;'इदम्' इति च स्वबल परबलपर्यापनकर्तृतया। निष्ठायोगाच्च न कर्मणि षष्ठीप्राप्तिः यद्वा अपर्याप्तमपरिमितमित्यर्थः; पर्याप्तं परिमितमित्यर्थः स्वबलस्यैकादशाक्षौहिणीयुक्तत्वात्, परबलस्य सप्ताक्षौहिणी युक्तत्वाच्च। सर्वथा तावन्न स्वबलदौर्बल्यं परबलप्राबल्यं च युद्धारम्भे दुर्योधनः प्रसञ्जयेदिति — सोऽयं घण्टापथात्पाटच्चर कुटीरप्रवेशः। तथाहि — इह तावद्भीष्माभिरक्षितमित्येतत्प्रति शिरस्तया भीमाभिरक्षितमिति केनाभिप्रायेण निर्दिश्यते न तावद्भीष्मवद्भीमस्यापि सेनापतित्वेन; धृष्टद्युम्नस्य तत्पतित्वेनोक्तत्वात्। नापि भीष्मसमपौरुषत्वेन; अत्यन्तविषमतया प्रसिद्धेः। यथोक्तं भीष्मेणैव — 'शक्तोऽहं धनुषैकेन निहन्तुं सर्वपाण्डवान्। यद्येषां न भवेद्गोप्ता विष्णुः कारणपूरुषः झ्म.भा.ट इति। नापि प्रतिबलाधीश्वरत्वेन; धर्मसूनोस्तथात्वात्। नापि परबलभटप्रधानत्वेन; अर्जुनस्यैव तथा प्रसिद्धेः। अतो भीमस्य समस्तधार्तराष्ट्रवधदीक्षितत्वात्तदुचितसाहसबलसहायादियुक्तत्वाच्च तस्य विशेषतो निर्देशः। वं सति तत्प्रतिशिरस्त्वेन भीष्मस्य निर्देशोऽपि समस्तपाण्डुतनयसंरक्षणप्रवणत्वेन प्रतिपन्नत्वात्। अतः शत्रुभयसहायातिशङ्के पदद्वयसूचिते इत्युक्तं भवति। यत्तूक्तं पूर्वत्र परबलस्वबलयोः सामर्थ्यासामर्थ्यहेतुः

कश्चिन्नोक्त इति तदप्यसमीक्षितवचनम्। उपक्रमे हि प्रथममेव स्वबलाच्चतुरक्षौहिणीन्यूनापि'महतीं चमूम्' झ्म।३ट इति प्रतिचमूर्वर्णिता। अनन्तरं'धीमता' झ्म।३ट इत्यन्तेन प्रतिसेनापतिर्वर्णितः। तदनन्तरं च'अत्र शूरा महेष्वासाः' झ्म।४ट इत्यारभ्य'सर्व व महारथाः' झ्म।६ट इत्यन्तेन दृष्टान्तीकृतभीमार्जुनाभ्यां सहासन्नविंशतिसङ्ख्याः पुरुषा निरतिशयपौरुषतया वर्णिताः; स्वपक्षे तु न चमूर्वर्णिता; नापि सेनापतिः। स्वबलप्रधानपरिसंख्याने च सप्त पुरुषा उपात्ताः; व्यतिरिक्तास्त्वाकृतिगणत्वेन'अन्ये च बहवः

शूराः' इत्युक्ताः'मदर्थे त्यक्तजीविताः' ङ्ग१।९८ इति चोक्तम्; न तु'मदर्थे जिगीषवः' इति साभिसन्धिकत्वमेव तेनापि प्रतिपाद्यत इति चेत्; सत्यम्। तथापि वचनव्यक्तिप्रकार वंविधः — अभिसन्धिद्योतनायापि हि त्यक्तजीवितत्ववचनं प्रतिभटानां बलीयस्त्वबुद्ध्यैव भवति। अनन्तरं च'तस्य सञ्जनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः

' ङ्ग१.१२८ इति दुर्योधनस्य जनयितव्यहर्षत्वेन पूर्वं विषादः स्वरसतया प्रतीयते। तदभिप्रायेणोक्तं'अन्तर्विषण्णोऽभवत्' इति। परस्ताच्च'स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यादारयत्' ङ्ग१।१९८ इति धार्तराष्ट्रहृदयसंक्षोभ वोच्यते। अत उपक्रमे प्रतिचमूतत्सेनापतिसमग्रभटवर्णनात्, उपसंहारेऽपि शङ्खशब्दमात्रेण हृदयसंक्षोभवचनात्, मध्ये जनयितव्यहर्षत्वेन विषादोत्पत्तितदपनयनसूचनात्, तच्छ्लोकस्वारस्याच्च, उक्तार्थ व तात्पर्यम्। अतस्तच्छब्दस्य तस्मादिति हेत्वर्थत्वमुपपन्नम्। अत व विप्रकृष्टनिर्देशचोद्यं च परिहृतम्। न च परबलमिदानीं दुर्योधनस्य परोक्षम्,'दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकम्' ङ्ग१।२८'पश्यैताम्' ङ्ग१।३८'एतेषाम्' ङ्ग१।१०८ इत्यादिप्रत्यक्षनिर्देशात्।

यत्तु भीष्मद्रोणादिरक्षितस्य स्वबलस्य दौर्बल्यप्रतीतिर्न युक्तेति तदप्यसत्; सोपाधिकस्यापि भीष्मद्रोणादिवधस्य ज्ञातोपाधिना दुर्योधनेन शङ्कितत्वोपपत्तेः। यत्तु'न भेतव्यम्' इत्यादौ बहुशः स्वबलसामर्थ्यमुपन्यस्तम्; इदानीं च तद्विपरीतप्रतीतौ हेतुर्नास्तीति, तदपि न। यथाऽर्जुनो जिघांसया शरचापोद्यमनपर्यन्तं प्रवृत्तोऽपि हन्तव्यबन्धुसमुदायसन्निधिसन्दर्शनेनोल्बणैः स्नेहकारुण्यधर्माधर्मभयैराकुलीकृतः पुनर्भगवता पर्यवस्थाप्यते, तथाऽत्रापि दृढघटितव्यूहबहुमहाभटनिबिडप्रतिभटबलसाक्षात्कारादुल्बणभयविषादो दुर्योधनो भीष्मेण पर्यवस्थाप्यत इति किमनुपपन्नम्?। प्रत्यक्षितं च दुर्योधनेन गोग्रहणस्वग्रहणादिवृत्तान्तेषु सर्वेभ्यः स्वबलभटेभ्यः परेषां सामर्थ्यम्। न चेदानीं तन्न स्मरति; वदति हि स्वयमेव'अकारादीनि नामानि अर्जुनत्रस्तचेतसः ङ्ग्म.भा.८ इति। यत्तु द्वितीयदिवसारम्भोक्तवचनव्यक्तिवदत्रापि वचनव्यक्तिः कार्येति। तदपि मन्दम्। न ह्यवश्यमेकदेशसादृश्यात् सर्वथासादृश्येन भवितव्यमिति नियमः।

प्रथमद्वितीयदिवसयोरभिप्रायभेदोऽनुपपन्न इति चेत्, न; युद्धसिद्धेश्चञ्चलत्वाद्यनुसन्धानेन विषमत्वादभिप्रायपद्धतेः। किंचात्राचार्यभीष्माभ्यां सह व्यूहान्तरमार्गेषु यथाभागमवस्थापनसेनासंरक्षणादिहितनिरूपणे प्रवृत्तत्वादेवमभिप्राय उपपन्नः। तदेतद्दर्शितं'आचार्याय निवेद्यान्तर्विषण्णोऽभवदिति'।

द्वितीयदिवस तु स्वसहायभूतेभ्यः सर्वेभ्यः पार्थिवेभ्यः स्वधैर्यप्रकाशने बलसान्त्वनादौ च प्रवृत्तत्वात् तथा व्यवहार इति न कश्चिद्दोषः। तदेतदखिलमभिप्रेत्य'दृष्ट्वा तु' इति तुशब्दः प्रयुक्तः। इदं च प्रारम्भे दैवोपहतस्य दुर्योधनस्यातर्कितागतविषादमूलं स्वबलस्यापर्याप्तत्ववचनमागामिनमपजयं सूचयति। अतः सर्वजनपठितपाठस्वरससिद्धार्थस्य निर्दोषत्वात्, पाठभेदादिपक्षाः परिक्षीणाः; पाठभेदव्यवहितान्वयवाक्यंभेदाप्रसिद्धार्थकल्पनादीनामेव च प्रबलदूषणत्वात्। वाक्यभेदयोजनायां तु प्रतिज्ञाद्वये हेतुद्वयस्य यथाक्रमं तावदन्वयो न घटते। यो हि प्रबलो दुर्बलो वा यद्बलं रक्षति, स तस्य पर्याप्तावपर्याप्तौ वा हेतुः स्यात्; न तु तत्प्रतिबलस्य; फलतस्तथानिर्देश इति चेत्, तथाप्यस्वारस्यम्। प्रातिलोम्येन हेत्वोरन्वय इति चेत्, तर्हि व्यवहितान्वयोऽप्यागतः। हेतुद्वयं समुच्चित्य प्रत्येकं प्रतिज्ञायां योज्यत इति चेत्, तथापि व्यवहितान्वयास्वारस्ययोर्न परिहारः, समुच्चायकशब्दाभावश्चाधिको दोषः। वं दूषणान्तराण्यपि भाव्यानि। अतो यथाभाष्यमेवार्थ इति।

।।१.१२।।'तस्य सञ्जनयन्' इत्यादेः'तुमुलोऽभवत्' इत्यन्तस्यार्थमाह — 'तस्येति'। जनयन्निति शतुः'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' ङ्अष्टा.३।२।१२६८ इति हेत्वर्थत्वसूचनाय'जनयितुं' इत्युक्तम्।'सिंहनादं विनद्य' इत्येतत्'ओदनपाकं पचति' इतिवदिति सूचयितुं'कृत्वा' इति पदम्।'कृभ्वस्तयः क्रियासामान्यवचनाः'

इत्येतद्व्यञ्जनायोदाहरणतया'शङ्खाध्मानं च कृत्वा' इत्युक्तम्।'ततः शङ्खाः' इत्यत्र

ततःशब्देन विजिगीषासूचनाय भीष्मेण सेनापतिना कारितत्वं ज्ञापितमित्यभिप्रायेणोक्तं'अकारयदिति'।'शङ्खभेरीति' पणवाद्युपलक्षणम्, ततः श्लोकेऽपि कतिपयवाद्यविशेषनिर्देश उपलक्षणार्थ इति सूचितम्। सिंहनादशङ्खध्मानाभ्यां शङ्खभेर्यादिनादसमुच्चयार्थो द्वितीयश्चकारः। कृत्वेत्यनेन अकारयदित्यस्य समुच्चयार्थस्तृतीयः।

।।१.१३।।'तस्य सञ्जनयन्' इत्यादेः'तुमुलोऽभवत्' इत्यन्तस्यार्थमाह — 'तस्येति'। जनयन्निति शतुः'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' ङ्अष्टा.३।२।१२६८ इति हेत्वर्थत्वसूचनाय'जनयितुं' इत्युक्तम्।'सिंहनादं विनद्य' इत्येतत्'ओदनपाकं पचति' इतिवदिति सूचयितुं'कृत्वा' इति पदम्।'कृभ्वस्तयः क्रियासामान्यवचनाः' इत्येतद्व्यञ्जनायोदाहरणतया'शङ्खाध्मानं च कृत्वा' इत्युक्तम्।'ततः शङ्खाः' इत्यत्र ततःशब्देन विजिगीषासूचनाय भीष्मेण सेनापतिना कारितत्वं ज्ञापितमित्यभिप्रायेणोक्तं'अकारयदिति'।'शङ्खभेरीति' पणवाद्युपलक्षणम्, ततः श्लोकेऽपि कतिपयवाद्यविशेषनिर्देश उपलक्षणार्थ इति सूचितम्। सिंहनादशङ्खध्मानाभ्यां शङ्खभेर्यादिनादसमुच्चयार्थो द्वितीयश्चकारः। कृत्वेत्यनेन अकारयदित्यस्य समुच्चयार्थस्तृतीयः।

।।१.१४।।'ततः श्वेतैः' इत्यादिकं'धनञ्जयः' इत्यन्तं व्याचष्टे — 'ततस्तमिति'। तत इति व्याख्येयपदम्।'तं घोषमाकर्ण्य' इति तद्विवक्षितकथनम्।'सर्वेश्वरेश्वरः पार्थसारथिरिति' — सर्वोत्कृष्टेभ्य उत्कृष्टः परमपुरुषो निकृष्टमानुषमात्रादपि निकृष्टतामाश्रितवात्सल्येन नीत इति भावः। पाण्डवविजयसूचनाय सञ्जयेनोपात्तो'माधवशब्दोऽत्र' श्रियःपतित्ववाची सर्वेश्वरेश्वरत्वपर व।'स्यन्दने स्थितौ' इत्यविशेषेण स्थितिव्यवच्छेदाय सारथित्वरथित्वविभागः।'श्वेतैः' इत्यादिना प्रतिपादितमहत्त्वव्यक्त्यर्थमुक्तं'त्रैलोक्येति' नात्र परिमाणादिमहत्त्वमात्रं विवक्षितमिति भावः।'त्रैलोक्यं कम्पयन्ताविति' — तयोः स्यन्दने स्थितिमात्रमपि त्रैलोक्यकम्पनहेतुरिति भावः। यद्वा'दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः' इत्याद्युक्तप्रकृष्टाध्मानमूलकशङ्खघोषातिशयेन,'नभश्च पृथिवीं चैव' ङ्ग१।१९८ इति वक्ष्यमाणेन च फलितमिदम्।

।।१.१५।।दिव्यत्वोक्तिदर्शितशङ्खातिशयवैशद्याय पाञ्चजन्यदेवदत्तसंज्ञोक्तिः। वं भीमसेनादिशङ्खचतुष्टयविशेषे नामनिर्देशोऽपि।'पृथक् पृथक् प्रदध्मुरिति' — यथैकैकशङ्खध्वनिरेव धार्तराष्ट्रहृदयभेदाय स्यात्, तथा प्रदध्मुरिति भावः। यद्वा यथास्वं प्रहर्षद्योतनाय क्रमात्प्रदध्मुरिति।'स घोषः' इति श्लोके नभश्च पृथिवीं चानुनादयन्नपि धार्तराष्ट्राणामेव हृदयानि बिभेदेत्यन्वयः; अन्येषां तु हर्षहेतुरिति भावः।'सर्वेषामेव भवत्पुत्राणामित्यनेन' तेषु दृढचित्तः कश्चिदपि नास्तीति द्योतनाय धार्तराष्ट्रशब्दतद्गतबहुवचनयोरर्थ उक्तः।'व्यदारथत्' इत्यस्य वक्ष्यमाणाभिप्रायद्योतकं

प्रतिपदं'बिभेद' इति। घोषस्य शस्त्रादिवत् हृदयविदारणत्वं कथमित्यत्राह — 'अद्यैवेति'। स्वबलस्य विजयित्वमध्यवस्यतां तन्नाशबुद्धिरेव हि हृदयभेद इति भावः। धार्तराष्ट्रविजयबुभुत्सया पृच्छते धृतराष्ट्राय प्रागुक्तप्रकारेण तदपजयसूचकमेव सञ्जयोऽकथयदित्याह — 'एवमिति'।

।। १.१६ ।।दिव्यत्वोक्तिदर्शितशङ्खातिशयवैशद्याय पाञ्चजन्यदेवदत्तसंज्ञोक्तिः। वं भीमसेनादिशङ्खचतुष्टयविशेषे नामनिर्देशोऽपि।'पृथक् पृथक् प्रदध्मुरिति' — यथैकैकशङ्खध्वनिरेव धार्तराष्ट्रहृदयभेदाय स्यात्, तथा प्रदध्मुरिति भावः। यद्वा यथास्वं प्रहर्षद्योतनाय क्रमात्प्रदध्मुरिति।'स घोषः' इति श्लोके नभश्च पृथिवीं चानुनादयन्नपि धार्तराष्ट्राणामेव हृदयानि बिभेदेत्यन्वयः; अन्येषां तु हर्षहेतुरिति भावः।'सर्वेषामेव भवत्पुत्राणामित्यनेन' तेषु दृढचित्तः कश्चिदपि नास्तीति द्योतनाय धार्तराष्ट्रशब्दतद्गतबहुवचनयोरर्थ उक्तः।'व्यदारथत्' इत्यस्य वक्ष्यमाणाभिप्रायद्योतकं प्रतिपदं'बिभेद' इति। घोषस्य शस्त्रादिवत् हृदयविदारणत्वं कथमित्यत्राह — 'अद्यैवेति'। स्वबलस्य विजयित्वमध्यवस्यतां तन्नाशबुद्धिरेव हि हृदयभेद इति भावः। धार्तराष्ट्रविजयबुभुत्सया पृच्छते धृतराष्ट्राय प्रागुक्तप्रकारेण तदपजयसूचकमेव सञ्जयोऽकथयदित्याह — 'एवमिति'।

।। १.१७।।दिव्यत्वोक्तिदर्शितशङ्खातिशयवैशद्याय पाञ्चजन्यदेवदत्तसंज्ञोक्तिः। वं भीमसेनादिशङ्खचतुष्टयविशेषे नामनिर्देशोऽपि।'पृथक् पृथक् प्रदध्मुरिति' — यथैकैकशङ्खध्वनिरेव धार्तराष्ट्रहृदयभेदाय स्यात्, तथा प्रदध्मुरिति भावः। यद्वा यथास्वं प्रहर्षद्योतनाय क्रमात्प्रदध्मुरिति।'स घोषः' इति श्लोके नभश्च पृथिवीं चानुनादयन्नपि धार्तराष्ट्राणामेव हृदयानि बिभेदेत्यन्वयः; अन्येषां तु हर्षहेतुरिति भावः।'सर्वेषामेव भवत्पुत्राणामित्यनेन' तेषु दृढचित्तः कश्चिदपि नास्तीति द्योतनाय धार्तराष्ट्रशब्दतद्गतबहुवचनयोरर्थ उक्तः।'व्यदारथत्' इत्यस्य वक्ष्यमाणाभिप्रायद्योतकं प्रतिपदं'बिभेद' इति। घोषस्य शस्त्रादिवत् हृदयविदारणत्वं कथमित्यत्राह — 'अद्यैवेति'। स्वबलस्य विजयित्वमध्यवस्यतां तन्नाशबुद्धिरेव हि हृदयभेद इति भावः। धार्तराष्ट्रविजयबुभुत्सया पृच्छते धृतराष्ट्राय प्रागुक्तप्रकारेण तदपजयसूचकमेव सञ्जयोऽकथयदित्याह — 'एवमिति'।

।। १.१८ ।।दिव्यत्वोक्तिदर्शितशङ्खातिशयवैशद्याय पाञ्चजन्यदेवदत्तसंज्ञोक्तिः। वं भीमसेनादिशङ्खचतुष्टयविशेषे नामनिर्देशोऽपि।'पृथक् पृथक् प्रदध्मुरिति' — यथैकैकशङ्खध्वनिरेव धार्तराष्ट्रहृदयभेदाय स्यात्, तथा प्रदध्मुरिति भावः। यद्वा यथास्वं प्रहर्षद्योतनाय क्रमात्प्रदध्मुरिति।'स घोषः' इति श्लोके नभश्च पृथिवीं चानुनादयन्नपि धार्तराष्ट्राणामेव हृदयानि बिभेदेत्यन्वयः; अन्येषां तु हर्षहेतुरिति भावः।'सर्वेषामेव भवत्पुत्राणामित्यनेन' तेषु दृढचित्तः कश्चिदपि नास्तीति द्योतनाय धार्तराष्ट्रशब्दतद्गतबहुवचनयोरर्थ उक्तः।'व्यदारथत्' इत्यस्य वक्ष्यमाणाभिप्रायद्योतकं प्रतिपदं'बिभेद' इति। घोषस्य शस्त्रादिवत् हृदयविदारणत्वं कथमित्यत्राह — 'अद्यैवेति'। स्वबलस्य विजयित्वमध्यवस्यतां तन्नाशबुद्धिरेव हि हृदयभेद इति भावः। धार्तराष्ट्रविजयबुभुत्सया पृच्छते धृतराष्ट्राय प्रागुक्तप्रकारेण तदपजयसूचकमेव सञ्जयोऽकथयदित्याह — 'एवमिति'।

।। १.१९ ।।दिव्यत्वोक्तिदर्शितशङ्खातिशयवैशद्याय पाञ्चजन्यदेवदत्तसंज्ञोक्तिः। वं भीमसेनादिशङ्खचतुष्टयविशेषे नामनिर्देशोऽपि।'पृथक् पृथक् प्रदध्मुरिति' — यथैकैकशङ्खध्वनिरेव धार्तराष्ट्रहृदयभेदाय स्यात्, तथा प्रदध्मुरिति भावः। यद्वा यथास्वं प्रहर्षद्योतनाय क्रमात्प्रदध्मुरिति।'स घोषः' इति श्लोके नभश्च पृथिवीं चानुनादयन्नपि

धार्तराष्ट्राणामेव हृदयानि बिभेदेत्यन्वयः; अन्येषां तु हर्षहेतुरिति भावः।'सर्वेषामेव भवत्पुत्राणामित्यनेन' तेषु दृढचित्तः कश्चिदपि नास्तीति द्योतनाय धार्तराष्ट्रशब्दतद्गतबहुवचनयोरर्थ उक्तः।'व्यदारथत्' इत्यस्य वक्ष्यमाणाभिप्रायद्योतकं प्रतिपदं'बिभेद' इति। घोषस्य शस्त्रादिवत् हृदयविदारणत्वं कथमित्यत्राह — 'अद्यैवेति'। स्वबलस्य विजयित्वमध्यवस्यतां तन्नाशबुद्धिरेव हि हृदयभेद इति भावः। धार्तराष्ट्रविजयबुभुत्सया पृच्छते धृतराष्ट्राय प्रागुक्तप्रकारेण तदपजयसूचकमेव सञ्जयोऽकथयदित्याह — 'एवमिति'।

।।१.२०।।'अथ व्यवस्थितान्' इत्यादेः'कुरून्' ङ्ग१।२५ट इत्यन्तस्यार्थमाह — 'अथेत्यादिना इति चावोचदित्यन्तेन'। तत्र वाक्यत्रये प्रथमेन वाक्येन'प्रियचिकीर्षवः' इत्यन्तस्यार्थ उच्यते।'व्यवस्थितान्' इत्यत्र विशब्दसूचितविशेषव्यक्तये'युयुत्सूनित्युक्तम्';'योद्धुकामानवस्थितान्' इति ह्यनन्तरमप्युच्यते।'कपिध्वजः' इत्यत्र कपित्वमात्रप्रतिपन्नलाघवं निवारयितुं सौगन्धिकयात्रायां हनुमद्दत्तं वरम्, स्वरूपसन्दर्शनमात्रेण रक्षसामिव परेषां संक्षोभं च सूचयितुं'लङ्कादहनवानरध्वज' इत्युक्तम्। अप्रच्युतस्वभावत्वप्रतिपादकाच्युतपदाभिप्रेतव्यञ्जनाय'ज्ञानेत्यादिकम्'। हृषीकेशपदव्याख्या'परावरेत्यादि'। यद्वा सृष्ट्यादिकं वीर्यादिकं तदुपलक्षितं ज्ञानादिकमपि

हृषीकेशशब्दार्थ व। यथोक्तमहिर्बुध्न्यसंहितायाम् — 'क्रीडया हृष्यति व्यक्तमीशः सन् सृष्टिरूपया। हृषीकेशत्वमीशत्वं देवत्वं चास्य तत्स्फुटम्।।अविकारितया जुष्टो हृषीको वीर्यरूपया। ईशः स्वातन्त्र्ययोगेन नित्यं सृष्ट्यादिकर्मणि।।श्वर्यवीर्यरूपत्वं हृषीकेशत्वमुच्यते' इति। आश्रितान् न च्यावयति, अतश्च च्युतोऽस्य नास्तीत्यच्युतशब्दस्य काचिन्निरुक्तिः; तां दर्शयति — 'आश्रितवात्सल्येत्यादिना'।'स्वसारथ्येऽवस्थितमिति' — हृषीकेशतया सर्वेषां करणानां सर्वप्रकारनियमने स्थितस्य रथयुग्यमात्रनियमनं कियदिति भावः।'निरीक्षे' इत्यत्रोपसर्गार्थः यथावदिति दर्शितः।'यावच्छब्दोऽत्र' साकल्यवाची, निरीक्षणकालावधिवाची वा,'यावत्पुरानिपातयोर्लट्' ङअष्टा.३।३।४८ इति निरीक्षणस्य भविष्यत्वद्योतको वा।'यैः सह मया योद्धव्यं तान्निरीक्षे' इत्यत्र मया सह यैर्योद्धव्यं तानवेक्ष इति नोक्तम्; अतः'योत्स्यमानान्' इति श्लोकस्योत्थानम्'धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेः' इति दुर्योधनादिदोष प्रख्यापनतात्पर्याच्च न पौनरुक्त्यम्। यद्वा'सेनयोरुभयोर्मध्ये' इति पूर्वोक्तत्वात्'सेनयोरुभयोरपि स्थितानपश्यत्' ङ१।२६८ इति वक्ष्यमाणत्वाच्च स्वसेनास्थितस्वसहायविषयः पूर्वश्लोकः; तत्र कैर्मया सह स्थित्वा परैर्योद्धव्यमित्यर्थः। उत्तरस्तु श्लोकः प्रतिसैन्यस्थितधार्तराष्ट्रसहायविषय इति व्यक्त व। प्रागेव तेषां विदितत्वेऽपि

।। १.२१।।'अथ व्यवस्थितान्' इत्यादेः'कुरून्' ङ१।२५८ इत्यन्तस्यार्थमाह — 'अथेत्यादिना इति चावोचदित्यन्तेन'। तत्र वाक्यत्रये प्रथमेन वाक्येन'प्रियचिकीर्षवः' इत्यन्तस्यार्थ उच्यते।'व्यवस्थितान्' इत्यत्र
विशब्दसूचितविशेषव्यक्तये'युयुत्सूनित्युक्तम्';'योद्धुकामानवस्थितान्' इति ह्यनन्तरमप्युच्यते।'कपिध्वजः' इत्यत्र कपित्वमात्रप्रतिपन्नलाघवं निवारयितुं सौगन्धिकयात्रायां

हनुमद्दत्तं वरम्, स्वरूपसन्दर्शनमात्रेण रक्षसामिव परेषां संक्षोभं च सूचयितुं'लङ्कादहनवानरध्वज' इत्युक्तम्।

अप्रच्युतस्वभावत्वप्रतिपादकाच्युतपदाभिप्रेतव्यञ्जनाय'ज्ञानेत्यादिकम्'।

हृषीकेशपदव्याख्या'परावरेत्यादि'। यद्वा सृष्ट्यादिकं वीर्यादिकं तदुपलक्षितं ज्ञानादिकमपि हृषीकेशशब्दार्थ व। यथोक्तमहिर्बुध्न्यसंहितायाम् — 'क्रीडया हृष्यति व्यक्तमीशः सन् सृष्टिरूपया। हृषीकेशत्वमीशत्वं देवत्वं चास्य तत्स्फुटम्।।अविकारितया जुष्टो हृषीको वीर्यरूपया। ईशः स्वातन्त्र्ययोगेन नित्यं सृष्ट्यादिकर्मणि।ोश्वर्यवीर्यरूपत्वं हृषीकेशत्वमुच्यते' इति। आश्रितान् न च्यावयति, अतश्च च्युतोऽस्य नास्तीत्यच्युतशब्दस्य काचिन्निरुक्तिः; तां दर्शयति — 'आश्रितवात्सल्येत्यादिना'।'स्वसारथ्येऽवस्थितमिति' — हृषीकेशतया सर्वेषां करणानां सर्वप्रकारनियमने स्थितस्य रथयुग्यमात्रनियमनं कियदिति भावः।'निरीक्षे' इत्यत्रोपसर्गार्थः यथावदिति दर्शितः।'यावच्छब्दोऽत्र' साकल्यवाची, निरीक्षणकालावधिवाची वा,'यावत्पुरानिपातयोर्लट्' ङ्अष्टा.३।३।४८ इति निरीक्षणस्य भविष्यत्वद्योतको वा।'यैः सह मया योद्धव्यं तान्निरीक्षे' इत्यत्र मया सह यैर्योद्धव्यं तानवेक्ष इति नोक्तम्; अतः'योत्स्यमानान्' इति श्लोकस्योत्थानम्'धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेः' इति दुर्योधनादिदोष प्रख्यापनतात्पर्याच्च न पौनरुक्त्यम्। यद्वा'सेनयोरुभयोर्मध्ये' इति पूर्वोक्तत्वात्'सेनयोरुभयोरपि स्थितानपश्यत्' ङ्अ१।२६८ इति वक्ष्यमाणत्वाच्च स्वसेनास्थितस्वसहायविषयः पूर्वश्लोकः; तत्र कैर्मया सह स्थित्वा परैर्योद्धव्यमित्यर्थः। उत्तरस्तु श्लोकः प्रतिसैन्यस्थितधार्तराष्ट्रसहायविषय इति व्यक्त व। प्रागेव तेषां विदितत्वेऽपि

।। १.२२।।'अथ व्यवस्थितान्' इत्यादेः'कुरून्' ङ्ग१।२५८ इत्यन्तस्यार्थमाह — 'अथेत्यादिना इति चावोचदित्यन्तेन'। तत्र वाक्यत्रये प्रथमेन वाक्येन'प्रियचिकीर्षवः' इत्यन्तस्यार्थ उच्यते।'व्यवस्थितान्' इत्यत्र
विशब्दसूचितविशेषव्यक्तये'युयुत्सूनित्युक्तम्';'योद्धुकामानवस्थितान्' इति ह्यनन्तरमप्युच्यते।'कपिध्वजः' इत्यत्र कपित्वमात्रप्रतिपन्नलाघवं निवारयितुं सौगन्धिकयात्रायां हनुमद्दत्तं वरम्, स्वरूपसन्दर्शनमात्रेण रक्षसामिव परेषां संक्षोभं च
सूचयितुं'लङ्कादहनवानरध्वज' इत्युक्तम्।
अप्रच्युतस्वभावत्वप्रतिपादकाच्युतपदाभिप्रेतव्यञ्जनाय'ज्ञानेत्यादिकम्'।
हृषीकेशपदव्याख्या'परावरेत्यादि'। यद्वा सृष्ट्यादिकं वीर्यादिकं तदुपलक्षितं ज्ञानादिकमपि हृषीकेशशब्दार्थ व। यथोक्तमहिर्बुध्न्यसंहितायाम् — 'क्रीडया हृष्यति व्यक्तमीशः सन् सृष्टिरूपया। हृषीकेशत्वमीशत्वं देवत्वं चास्य तत्स्फुटम्।।अविकारितया जुष्टो हृषीको वीर्यरूपया। ईशः स्वातन्त्र्ययोगेन नित्यं सृष्ट्यादिकर्मणि।ो्श्वर्यवीर्यरूपत्वं हृषीकेशत्वमुच्यते' इति। आश्रितान् न च्यावयति, अतश्च च्युतोऽस्य नास्तीत्यच्युतशब्दस्य काचिन्निरुक्तिः; तां दर्शयति — 'आश्रितवात्सल्येत्यादिना'।'स्वसारथ्येऽवस्थितमिति' — हृषीकेशतया सर्वेषां करणानां सर्वप्रकारनियमने स्थितस्य रथयुग्यमात्रनियमनं कियदिति भावः।'निरीक्षे' इत्यत्रोपसर्गार्थः यथावदिति दर्शितः।'यावच्छब्दोऽत्र' साकल्यवाची, निरीक्षणकालावधिवाची वा,'यावत्पुरानिपातयोर्लट्' ङ्गअष्टा.३।३।४८ इति निरीक्षणस्य भविष्यत्वद्योतको वा।'यैः सह मया योद्धव्यं तान्निरीक्षे' इत्यत्र मया सह यैर्योद्धव्यं तानवेक्ष इति नोक्तम्; अतः'योत्स्यमानान्' इति श्लोकस्योत्थानम्'धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेः' इति दुर्योधनादिदोष प्रख्यापनतात्पर्याच्च न पौनरुक्त्यम्। यद्वा'सेनयोरुभयोर्मध्ये' इति पूर्वोक्तत्वात्'सेनयोरुभयोरपि स्थितानपश्यत्' ङ्ग१।२६८ इति वक्ष्यमाणत्वाच्च स्वसेनास्थितस्वसहायविषयः पूर्वश्लोकः; तत्र कैर्मया सह स्थित्वा परैर्योद्धव्यमित्यर्थः। उत्तरस्तु श्लोकः प्रतिसैन्यस्थितधार्तराष्ट्रसहायविषय इति व्यक्त व। प्रागेव तेषां विदितत्वेऽपि

।। १.२३।।'अथ व्यवस्थितान्' इत्यादेः'कुरून्' ङ्ग१।२५ट इत्यन्तस्यार्थमाह — 'अथेत्यादिना इति चावोचदित्यन्तेन'। तत्र वाक्यत्रये प्रथमेन वाक्येन'प्रियचिकीर्षवः' इत्यन्तस्यार्थ उच्यते।'व्यवस्थितान्' इत्यत्र
विशब्दसूचितविशेषव्यक्तये'युयुत्सूनित्युक्तम्';'योद्धुकामानवस्थितान्' इति ह्यनन्तरमप्युच्यते।'कपिध्वजः' इत्यत्र कपित्वमात्रप्रतिपन्नलाघवं निवारयितुं सौगन्धिकयात्रायां हनुमद्दत्तं वरम्, स्वरूपसन्दर्शनमात्रेण रक्षसामिव परेषां संक्षोभं च
सूचयितुं'लङ्कादहनवानरध्वज' इत्युक्तम्।
अप्रच्युतस्वभावत्वप्रतिपादकाच्युतपदाभिप्रेतव्यञ्जनाय'ज्ञानेत्यादिकम्'।
हृषीकेशपदव्याख्या'परावरेत्यादि'। यद्वा सृष्ट्यादिकं वीर्यादिकं तदुपलक्षितं ज्ञानादिकमपि हृषीकेशशब्दार्थ व। यथोक्तमहिर्बुध्न्यसंहितायाम् — 'क्रीडया हृष्यति व्यक्तमीशः सन् सृष्टिरूपया। हृषीकेशत्वमीशत्वं देवत्वं चास्य तत्स्फुटम्।।अविकारितया जुष्टो हृषीको वीर्यरूपया। ईशः स्वातन्त्र्ययोगेन नित्यं सृष्ट्यादिकर्मणि।।श्वर्यवीर्यरूपत्वं हृषीकेशत्वमुच्यते' इति। आश्रितान् न च्यावयति, अतश्च च्युतोऽस्य नास्तीत्यच्युतशब्दस्य काचिन्निरुक्तिः; तां दर्शयति — 'आश्रितवात्सल्येत्यादिना'।'स्वसारथ्येऽवस्थितमिति' — हृषीकेशतया सर्वेषां करणानां सर्वप्रकारनियमने स्थितस्य रथयुग्यमात्रनियमनं कियदिति भावः।'निरीक्षे' इत्यत्रोपसर्गार्थः यथावदिति दर्शितः।'यावच्छब्दोऽत्र' साकल्यवाची, निरीक्षणकालावधिवाची वा,'यावत्पुरानिपातयोर्लट्' ङ्गअष्टा.३।३।४ट इति निरीक्षणस्य भविष्यत्वद्योतको वा।'यैः सह मया योद्धव्यं तान्निरीक्षे' इत्यत्र मया सह यैर्योद्धव्यं तानवेक्ष इति नोक्तम्; अतः'योत्स्यमानान्' इति श्लोकस्योत्थानम्'धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेः' इति दुर्योधनादिदोष प्रख्यापनतात्पर्याच्च न पौनरुक्त्यम्। यद्वा'सेनयोरुभयोर्मध्ये' इति पूर्वोक्तत्वात्'सेनयोरुभयोरपि स्थितानपश्यत्'

झ१।२६८ इति वक्ष्यमाणत्वाच्च स्वसेनास्थितस्वसहायविषयः पूर्वश्लोकः; तत्र कैर्मया सह स्थित्वा परैर्योद्धव्यमित्यर्थः। उत्तरस्तु श्लोकः प्रतिसैन्यस्थितधार्तराष्ट्रसहायविषय इति व्यक्त व। प्रागेव तेषां विदितत्वेऽपि

इदानीन्तनसंरम्भादिविशेषदर्शनेन तत्तदुचितसाम्परायिकव्यापारसौकर्याय यथावद्दर्शनमिहार्जुनेनाकाङ्क्षितम्।'सेनयोरुभर्योर्मध्ये

' झ१.२४८ इत्यस्याभिप्रेतकथनं'तदीक्षणक्षमे स्थाने' इति।'अचोदयदित्यनेन''स्थापय' इत्यत्र प्रत्ययस्य नियोगार्थत्वं दर्शितम्। सर्व प्रशासिता नियोज्योऽभवदित्याश्चर्यमिति भावः।

।।१.२४।।'एवमुक्तः' इत्यादेः'महीक्षिताम्' इत्यन्तस्यार्थमाह — 'स चेति'। अर्जुनवचनरथस्थापनयोर्व्यवधायकाभावफलितमुक्तं'तत्क्षणादेवेति'।'भीष्मद्रोणप्रमुखतः' इत्यत्र प्रमुखशब्दः आदिशब्दसमानार्थः; तद्गतस्तसिप्रत्ययश्च सार्वविभक्तिकत्वात् षष्ठीबहुवचनार्थ इत्यभिप्रायेणोक्तं'भीष्मद्रोणादीनामिति'। तथा'चकारोऽवधारणार्थ' इति दर्शयितुं'सर्वेषामेवेत्युक्तम्'। अनादरे षष्ठीति व्यञ्जनाय'पश्यतामिति' पदाध्याहारः। यद्वा प्रमुखतः अग्रत इत्यर्थः। तदेव'महीक्षिताम्' इत्यत्रापि बुद्ध्या निष्कृष्य योजनीयम्, तदा चकारः समुच्चयार्थः। भाष्ये त्वेवकारोऽपि तदर्थ व पश्यतामिति फलितार्थोक्तिः।'उवाच पार्थ' इत्यस्य तात्पर्यमाह — 'ईदृशीति'।'एतान्समवेतान्' इति जेतव्यसमुदायप्रदर्शनेन विजयस्थितिरभिप्रेतेति भावः। यद्वा धार्तराष्ट्रकर्मकविजयस्थितिरित्यर्थः। धृतराष्ट्रं प्रति

सञ्जयवाक्याभिप्रायेण'भवदीयानामित्युक्तम्'। अथवा
धार्तराष्ट्रकर्तृकविजयस्थितिरित्यमित्युपालम्भगर्भमवोचदित्यर्थः। अयमेवार्थ उचितः; अर्जुनं प्रति कृष्णेन भवतामित्येतावन्मात्रस्य वक्तव्यत्वात्। धृतराष्ट्रं प्रति तु'भवत्पुत्राणाम्' झ्मृ.४०रा.भा.ट इति पूर्वोक्तवत्'भवदीयान्विलोक्य' झ्मृ.४६रा.भा.ट इति वक्ष्यमाणवच्चात्रापि भवदीयनिर्देशोपपत्तेः।'किमकुर्वत झ्१।१ट इति गूढाभिसन्धेः पृच्छतो धृतराष्ट्रस्य गूढाभिसन्धिः सञ्जयो धार्तराष्ट्रहृदयविदारणादिकमेवमकथयत्।

।।१.२५।।'एवमुक्तः' इत्यादेः'महीक्षिताम्' इत्यन्तस्यार्थमाह — 'स चेति'। अर्जुनवचनरथस्थापनयोर्व्यवधायकाभावफलितमुक्तं'तत्क्षणादेवेति'।'भीष्मद्रोणप्रमुखतः' इत्यत्र प्रमुखशब्दः आदिशब्दसमानार्थः; तद्गतस्तसिप्रत्ययश्च सार्वविभक्तिकत्वात् षष्ठीबहुवचनार्थ इत्यभिप्रायेणोक्तं'भीष्मद्रोणादीनामिति'। तथा'चकारोऽवधारणार्थ' इति दर्शयितुं'सर्वेषामेवेत्युक्तम्'। अनादरे षष्ठीति व्यञ्जनाय'पश्यतामिति' पदाध्याहारः। यद्वा प्रमुखतः अग्रत इत्यर्थः। तदेव'महीक्षिताम्' इत्यत्रापि बुद्ध्या निष्कृष्य योजनीयम्, तदा चकारः समुच्चयार्थः। भाष्ये त्वेवकारोऽपि तदर्थ व पश्यतामिति फलितार्थोक्तिः।'उवाच पार्थ' इत्यस्य तात्पर्यमाह — 'ईदृशीति'।'एतान्समवेतान्' इति जेतव्यसमुदायप्रदर्शनेन विजयस्थितिरभिप्रेतेति भावः। यद्वा धार्तराष्ट्रकर्मकविजयस्थितिरित्यर्थः। धृतराष्ट्रं प्रति
सञ्जयवाक्याभिप्रायेण'भवदीयानामित्युक्तम्'। अथवा
धार्तराष्ट्रकर्तृकविजयस्थितिरित्यमित्युपालम्भगर्भमवोचदित्यर्थः। अयमेवार्थ उचितः; अर्जुनं प्रति कृष्णेन भवतामित्येतावन्मात्रस्य वक्तव्यत्वात्। धृतराष्ट्रं प्रति तु'भवत्पुत्राणाम्' झ्मृ.४०रा.भा.ट इति पूर्वोक्तवत्'भवदीयान्विलोक्य' झ्मृ.४६रा.भा.ट इति वक्ष्यमाणवच्चात्रापि भवदीयनिर्देशोपपत्तेः।'किमकुर्वत झ्१।१ट इति गूढाभिसन्धेः पृच्छतो धृतराष्ट्रस्य गूढाभिसन्धिः

सञ्जयो धार्तराष्ट्रहृदयविदारणादिकमेवमकथयत्।

।।१.२६।।अथाध्यायशेषस्य सङ्कलितार्थमाह — 'स त्विति'। तुशब्देन पूर्वोक्तप्रकाराद्दुर्योधनात् वक्ष्यमाणप्रकारविशिष्टस्य पार्थस्य विशेषं'स कौन्तेयः' इत्यनेनाभिप्रेतं द्योतयति। बन्धुव्यपदेशमात्रयोग्यशत्रुवधानिच्छया विजयादिकं त्रैलोक्यराज्यावधिकमपि तृणाय मन्यत इति'महामना' इत्युक्तम्।'न काङ्क्षे विजयम्' ङ्ग१।३१८ इत्यादिकं हि वदति। शत्रूणामप्यसौ दुःखं न सहत इति'परमकारुणिकत्वोक्तिः','कृपया परयाऽऽविष्टः' इति ह्युक्तम्।'पितॄनथ पितामहान्''आचार्याः पितरः पुत्राः ङ्ग१।३४८ इत्याद्युक्तस्नेहविषयप्राचुर्यं'दीर्घबन्धुशब्देनोक्तम्;' यद्वा बन्धुना महापकारे कृतेऽपि स्वयं न शिथिलबन्धो भवतीति भावः।'सर्वान्बन्धून्''स्वजनं हि' ङ्ग१।३७८ इत्यादिकमिह भाव्यम्। आततायिपक्षस्थानामप्याचार्यादीनां अहन्तव्यत्वानुसन्धानात्, कुलक्षयादिजनिताधर्मपारम्पर्यदर्शनाच्च'परमधार्मिक' इत्युक्तिः। आततायिवधानुज्ञानमाचार्यादिव्यतिरिक्तविषयम् इत्यर्जुनस्य भावः।'सभ्रातृक' इति — नायमेक वैवंविधः, किन्तु सर्वेऽपि पाण्डवा इति भावः। तेन'अस्मान्''नः''वयम्''अस्माभिः' इत्यादिभिरुक्तं संगृहीतम्। यद्वा न केवलं स्वापकारमात्रानादरादेष बन्धुवधादिकमुपेक्षते, अपितु आसन्नतराचार्यादिस्थानीयबहुमतिस्नेहदयादिविषयधर्मराजद्रौपद्याद्यपकारेऽपीति भावः। आचार्यादिवधदोषो भ्रातॄणामपि मा भूदित्यर्जुनाभिप्रायः। हन्तव्यत्वसूचनाय'घ्नतोऽपि' ङ्ग१।३५८ इत्युक्तम्। तद्विवृणोति — 'भवद्भिरित्यादिना'।'जतुगृहदाहादिभिरित्यादिना' आततायिशब्दोऽपि व्याख्यातः।'अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः। क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः।।' मनुः

ङ८ ।३५०.क्षे.२३८'आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्। नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन' ङ्मनुः८ ।३५१८ इति हि स्मरन्ति। आदिशब्देनासकृच्छब्देन चाततायित्वहेतवः प्रत्येकं बहुशः कृताः; न चेदानीमप्युपरतमिति दर्शितम्। अनुपरतिश्च'घ्नतोऽपि' ङ्ग१ ।१ ।१४८ इति वर्तमाननिर्देशेन सूचिता।'भवद्भिरित्यनेन' धृतराष्ट्रमपि'मुह्यन्तमनुमुह्यामि दुर्योधनममर्षणम्' ङ्ग.भा.१ ।१ ।१४५८ इति पुत्रस्नेहवशादनुमन्तारं तत्तुल्यं व्यपदिशति। वं च दुर्योधनादीनां सर्वेषामप्यतिलोभोपहतचेतस्त्वादिना महामना इत्युक्तविपरीतत्वमुक्तं भवति।

शकुनिकर्णादिसहायानां धार्तराष्ट्रादीनां हनिष्यमाणानामपि हतत्वनिश्चयेन शोकोत्पत्त्यर्थमुक्तं'परमपुरुषेति'। परमपुरुषः सहायो यस्येति विग्रहः, परमपुरुषस्य सहायो निमित्तमात्रमिति वा। वक्ष्यति हि — 'मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्' ङ्ग११ ।३३८ इति; अर्जुनश्च पूर्वं महाबलसहस्रेभ्योऽपि निरायुधस्य परमपुरुषस्य सन्निधिमात्रमेव विजयहेतुतया निश्चित्य तमेव वव्रे।

स्नेहाद्यस्थानत्वसूचनाय'भवदीयान्विलोक्येत्युक्तम्'।'बन्धुस्नेहेनेत्यादि' — न ह्यसौ दुर्योधनवत् बन्धुद्वेषनृशंसत्वप्रतिभटभयादिना विषण्णः; नापि परेषां गुणान्निवर्तते; न च परमपुरुषसचिवस्य स्वस्य दौर्बल्यादिति भावः।'सीदन्ति' ङ्ग१ ।२८८ इत्यादेः'मनः' ङ्ग१ ।३०८ इत्यन्तस्यार्थः 'अतिमात्रेत्यादिना' संगृहीतः। सखीन् वयस्यान्। सुहृदः वयोविशेषानपेक्षया हितैषिणः।'सेनयोरुभयोरपि' कै स्यां सेनायामेते सर्वे प्रायशो विद्यन्त इति भावः। समीक्ष्य शास्त्रलोकयात्रायुक्तमवलोक्येत्यर्थः।'सर्वान्बन्धून्' न ह्यत्रानागतः कश्चिद्बन्धुरवशिष्यत इति भावः।

।। १.२७।।अथाध्यायशेषस्य सङ्कलितार्थमाह — 'स त्विति'। तुशब्देन पूर्वोक्तप्रकाराद्दुर्योधनात् वक्ष्यमाणप्रकारविशिष्टस्य पार्थस्य विशेषं'स कौन्तेयः' इत्यनेनाभिप्रेतं द्योतयति। बन्धुव्यपदेशमात्रयोग्यशत्रुवधानिच्छया विजयादिकं त्रैलोक्यराज्यावधिकमपि तृणाय मन्यत इति'महामना' इत्युक्तम्।'न काङ्क्षे विजयम्' ङ्ग१।३१८ इत्यादिकं हि वदति। शत्रूणामप्यसौ दुःखं न सहत इति'परमकारुणिकत्वोक्तिः','कृपया परयाऽऽविष्टः' इति ह्युक्तम्।'पितॄनथ पितामहान्''आचार्याः पितरः पुत्राः ङ्ग१।३४८ इत्याद्युक्तस्नेहविषयप्राचुर्यं'दीर्घबन्धुशब्देनोक्तम्;' यद्वा बन्धुना महापकारे कृतेऽपि स्वयं न शिथिलबन्धो भवतीति भावः।'सर्वान्बन्धून्''स्वजनं हि' ङ्ग१।३७८ इत्यादिकमिह भाव्यम्। आततायिपक्षस्थानामप्याचार्यादीनां अहन्तव्यत्वानुसन्धानात्, कुलक्षयादिजनिताधर्मपारम्पर्यदर्शनाच्च'परमधार्मिक' इत्युक्तिः। आततायिवधानुज्ञानमाचार्यादिव्यतिरिक्तविषयम् इत्यर्जुनस्य भावः।'सभ्रातृक' इति — नायमेक वैवंविधः, किन्तु सर्वेऽपि पाण्डवा इति भावः। तेन'अस्मान्''नः''वयम्''अस्माभिः' इत्यादिभिरुक्तं संगृहीतम्। यद्वा न केवलं स्वापकारमात्रानादरादेष बन्धुवधादिकमुपेक्षते, अपितु आसन्नतराचार्यादिस्थानीयबहुमतिस्नेहदयादिविषयधर्मराजद्रौपद्याद्यपकारेऽपीति भावः। आचार्यादिवधदोषो भ्रातॄणामपि मा भूदित्यर्जुनाभिप्रायः। हन्तव्यत्वसूचनाय'घ्नतोऽपि' ङ्ग१।३५८ इत्युक्तम्। तद्विवृणोति — 'भवद्भिरित्यादिना'।'जतुगृहदाहादिभिरित्यादिना' आततायिशब्दोऽपि व्याख्यातः।'अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः। क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः।।' मनुः ङ्ग८।३५०.क्षे.२३८'आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्। नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन' ङ्गमनुः८।३५१८ इति हि स्मरन्ति। आदिशब्देनासकृच्छब्देन चाततायित्वहेतवः प्रत्येकं बहुशः कृताः; न चेदानीमप्युपरतमिति दर्शितम्। अनुपरतिश्च'घ्नतोऽपि' ङ्ग१।१।१४८ इति वर्तमाननिर्देशेन सूचिता।'भवद्भिरित्यनेन' धृतराष्ट्रमपि'मुह्यन्तमनुमुह्यामि दुर्योधनममर्षणम्' ङ्गम.भा.१।१।१४५८ इति पुत्रस्नेहवशादनुमन्तारं तत्तुल्यं व्यपदिशति। वं च दुर्योधनादीनां सर्वेषामप्यतिलोभोपहतचेतस्त्वादिना महामना इत्युक्तविपरीतत्वमुक्तं भवति। शकुनिकर्णादिसहायानां धार्तराष्ट्रादीनां हनिष्यमाणानामपि हतत्वनिश्चयेन शोकोत्पत्त्यर्थमुक्तं'परमपुरुषेति'। परमपुरुषः सहायो यस्येति विग्रहः, परमपुरुषस्य सहायो निमित्तमात्रमिति वा। वक्ष्यति हि — 'मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्'

ङ्१।३३ट इति; अर्जुनश्च पूर्वं महाबलसहस्रेभ्योऽपि निरायुधस्य परमपुरुषस्य सन्निधिमात्रमेव विजयहेतुतया निश्चित्य तमेव वव्रे।

स्नेहाद्यस्थानत्वसूचनाय'भवदीयान्विलोक्येत्युक्तम्'।'बन्धुस्नेहेनेत्यादि' — न ह्यसौ दुर्योधनवत् बन्धुद्वेषनृशंसत्वप्रतिभटभयादिना विषण्णः; नापि परेषां गुणान्निवर्तते; न च परमपुरुषसचिवस्य स्वस्य दौर्बल्यादिति भावः।'सीदन्ति' ङ्१।२८ट इत्यादेः'मनः' ङ्१।३०ट इत्यन्तस्यार्थः

'अतिमात्रेत्यादिना' संगृहीतः। सखीन् वयस्यान्। सुहृदः वयोविशेषानपेक्षया हितैषिणः।'सेनयोरुभयोरपि' कै स्यां सेनायामेते सर्वे प्रायशो विद्यन्त इति भावः। समीक्ष्य शास्त्रलोकयात्रायुक्तमवलोक्येत्यर्थः।'सर्वान्बन्धून्' न ह्यत्रानागतः कश्चिद्बन्धुरवशिष्यत इति भावः।

।। १.२८।।अथाध्यायशेषस्य सङ्कलितार्थमाह — 'स त्विति'। तुशब्देन पूर्वोक्तप्रकाराद्दुर्योधनात् वक्ष्यमाणप्रकारविशिष्टस्य पार्थस्य विशेषं'स कौन्तेयः' इत्यनेनाभिप्रेतं द्योतयति। बन्धुव्यपदेशमात्रयोग्यशत्रुवधानिच्छया विजयादिकं त्रैलोक्यराज्यावधिकमपि तृणाय मन्यत इति'महामना' इत्युक्तम्।'न काङ्क्षे विजयम्' ङ्१।३१ट इत्यादिकं हि वदति। शत्रूणामप्यसौ दुःखं न सहत इति'परमकारुणिकत्वोक्तिः','कृपया परयाऽऽविष्टः' इति ह्युक्तम्।'पितॄनथ पितामहान्''आचार्याः पितरः पुत्राः ङ्१।३४ट इत्याद्युक्तस्नेहविषयप्राचुर्यं'दीर्घबन्धुशब्देनोक्तम्;'

यद्वा बन्धुना महापकारे कृतेऽपि स्वयं न शिथिलबन्धो भवतीति भावः।'सर्वान्बन्धून्''स्वजनं हि' ङ्ग१।३७ट इत्यादिकमिह भाव्यम्। आततायिपक्षस्थानामप्याचार्यादीनां अहन्तव्यत्वानुसन्धानात्, कुलक्षयादिजनिताधर्मपारम्पर्यदर्शनाच्च'परमधार्मिक' इत्युक्तिः।

आततायिवधानुज्ञानमाचार्यादिव्यतिरिक्तविषयम् इत्यर्जुनस्य भावः।'सभ्रातृक' इति — नायमेक वैवंविधः, किन्तु सर्वेऽपि पाण्डवा इति भावः। तेन'अस्मान्''नः''वयम्''अस्माभिः' इत्यादिभिरुक्तं संगृहीतम्। यद्वा न केवलं स्वापकारमात्रानादरादेष बन्धुवधादिकमुपेक्षते, अपितु आसन्नतराचार्यादिस्थानीयबहुमतिस्नेहदयादिविषयधर्मराजद्रौपद्याद्यपकारेऽपीति भावः। आचार्यादिवधदोषो भ्रातृणामपि मा भूदित्यर्जुनाभिप्रायः। हन्तव्यत्वसूचनाय'घ्नतोऽपि' ङ्ग१।३५ट इत्युक्तम्। तद्विवृणोति — 'भवद्भिरित्यादिना'।'जतुगृहदाहादिभिरित्यादिना' आततायिशब्दोऽपि व्याख्यातः।'अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः। क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः।।' मनुः ङ्ग८।३५०.क्षे.२३ट'आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्। नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन' ङ्गमनुः८।३५१ट इति हि स्मरन्ति। आदिशब्देनासकृच्छब्देन चाततायित्वहेतवः प्रत्येकं बहुशः कृताः; न चेदानीमप्युपरतमिति दर्शितम्। अनुपरतिश्च'घ्नतोऽपि' ङ्ग१।१।१४ट इति वर्तमाननिर्देशेन सूचिता।'भवद्भिरित्यनेन' धृतराष्ट्रमपि'मुह्यन्तमनुमुह्यामि दुर्योधनममर्षणम्' ङ्गम.भा.१।१।१४५ट इति पुत्रस्नेहवशादनुमन्तारं तत्तुल्यं व्यपदिशति। वं च दुर्योधनादीनां सर्वेषामप्यतिलोभोपहतचेतस्त्वादिना महामना इत्युक्तविपरीतत्वमुक्तं भवति।

शकुनिकर्णादिसहायानां धार्तराष्ट्रादीनां हनिष्यमाणानामपि हतत्वनिश्चयेन शोकोत्पत्त्यर्थमुक्तं'परमपुरुषेति'। परमपुरुषः सहायो यस्येति विग्रहः, परमपुरुषस्य सहायो निमित्तमात्रमिति वा। वक्ष्यति हि — 'मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्' ङ्ग११।३३ट इति; अर्जुनश्च पूर्वं महाबलसहस्रेभ्योऽपि निरायुधस्य परमपुरुषस्य सन्निधिमात्रमेव विजयहेतुतया निश्चित्य तमेव वव्रे।

स्नेहाद्यस्थानत्वसूचनाय'भवदीयान्विलोक्येत्युक्तम्'।'बन्धुस्नेहेनेत्यादि' — न ह्यसौ दुर्योधनवत् बन्धुद्वेषनृशंसत्वप्रतिभटभयादिना विषण्णः; नापि परेषां गुणान्निवर्तते; न च परमपुरुषसचिवस्य स्वस्य दौर्बल्यादिति भावः।'सीदन्ति' ङ्ग१।२८ट इत्यादेः'मनः' ङ्ग१।३०ट इत्यन्तस्यार्थः

'अतिमात्रेत्यादिना' संगृहीतः। सखीन् वयस्यान्। सुहृदः वयोविशेषानपेक्षया हितैषिणः।'सेनयोरुभयोरपि' कै स्यां सेनायामेते सर्वे प्रायशो विद्यन्त इति भावः। समीक्ष्य शास्त्रलोकयात्रायुक्तमवलोक्येत्यर्थः।'सर्वान्बन्धून्' न ह्यत्रानागतः कश्चिद्बन्धुरवशिष्यत इति भावः।

।। १.२९।।अथाध्यायशेषस्य सङ्कलितार्थमाह — 'स त्विति'। तुशब्देन पूर्वोक्तप्रकाराद्दुर्योधनात् वक्ष्यमाणप्रकारविशिष्टस्य पार्थस्य विशेषं'स कौन्तेयः' इत्यनेनाभिप्रेतं द्योतयति। बन्धुव्यपदेशमात्रयोग्यशत्रुवधानिच्छया विजयादिकं त्रैलोक्यराज्यावधिकमपि तृणाय मन्यत इति'महामना' इत्युक्तम्।'न काङ्क्षे विजयम्' ङ्ग१।३१८ इत्यादिकं हि वदति। शत्रूणामप्यसौ दुःखं न सहत इति'परमकारुणिकत्वोक्तिः','कृपया परयाऽऽविष्टः' इति ह्युक्तम्।'पितॄनथ पितामहान्''आचार्याः पितरः पुत्राः ङ्ग१।३४८ इत्याद्युक्तस्नेहविषयप्राचुर्यं'दीर्घबन्धुशब्देनोक्तम्;' यद्वा बन्धुना महापकारे कृतेऽपि स्वयं न शिथिलबन्धो भवतीति भावः।'सर्वान्बन्धून्''स्वजनं हि' ङ्ग१।३७८ इत्यादिकमिह भाव्यम्। आततायिपक्षस्थानामप्याचार्यादीनां अहन्तव्यत्वानुसन्धानात्, कुलक्षयादिजनिताधर्मपारम्पर्यदर्शनाच्च'परमधार्मिक' इत्युक्तिः।
आततायिवधानुज्ञानमाचार्यादिव्यतिरिक्तविषयम् इत्यर्जुनस्य भावः।'सभ्रातृक' इति — नायमेक वैवंविधः, किन्तु सर्वेऽपि पाण्डवा इति भावः। तेन'अस्मान्''नः''वयम्''अस्माभिः' इत्यादिभिरुक्तं संगृहीतम्। यद्वा न केवलं स्वापकारमात्रानादरादेष बन्धुवधादिकमुपेक्षते, अपितु

आसन्नतराचार्यादिस्थानीयबहुमतिस्नेहदयादिविषयधर्मराजद्रौपद्याद्यपकारेऽपीति भावः। आचार्यादिवधदोषो भ्रातॄणामपि मा भूदित्यर्जुनाभिप्रायः। हन्तव्यत्वसूचनाय'घ्नतोऽपि' ङ्ग१।३५ट इत्युक्तम्। तद्विवृणोति — 'भवद्भिरित्यादिना'।'जतुगृहदाहादिभिरित्यादिना' आततायिशब्दोऽपि व्याख्यातः।'अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः। क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः।।' मनुः ङ्ग८।३५०.क्षे.२३ट'आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्। नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन' ङ्गमनुः८।३५१ट इति हि स्मरन्ति। आदिशब्देनासकृच्छब्देन चाततायित्वहेतवः प्रत्येकं बहुशः कृताः; न चेदानीमप्युपरतमिति दर्शितम्। अनुपरतिश्च'घ्नतोऽपि' ङ्ग१।१।१४ट इति वर्तमाननिर्देशेन सूचिता।'भवद्भिरित्यनेन' धृतराष्ट्रमपि'मुह्यन्तमनुमुह्यामि दुर्योधनममर्षणम्' ङ्गम.भा.१।१।१४५ट इति पुत्रस्नेहवशादनुमन्तारं तत्तुल्यं व्यपदिशति। वं च दुर्योधनादीनां सर्वेषामप्यतिलोभोपहतचेतस्त्वादिना महामना इत्युक्तविपरीतत्वमुक्तं भवति।
शकुनिकर्णादिसहायानां धार्तराष्ट्रादीनां हनिष्यमाणानामपि हतत्वनिश्चयेन शोकोत्पत्त्यर्थमुक्तं'परमपुरुषेति'। परमपुरुषः सहायो यस्येति विग्रहः, परमपुरुषस्य सहायो निमित्तमात्रमिति वा। वक्ष्यति हि — 'मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्' ङ्ग११।३३ट इति; अर्जुनश्च पूर्वं महाबलसहस्रेभ्योऽपि निरायुधस्य परमपुरुषस्य सन्निधिमात्रमेव विजयहेतुतया निश्चित्य तमेव वव्रे।
स्नेहाद्यस्थानत्वसूचनाय'भवदीयान्विलोक्येत्युक्तम्'।'बन्धुस्नेहेनेत्यादि' — न ह्यसौ दुर्योधनवत् बन्धुद्वेषनृशंसत्वप्रतिभटभयादिना विषण्णः; नापि परेषां गुणान्निवर्तते; न च परमपुरुषसचिवस्य स्वस्य दौर्बल्यादिति भावः।'सीदन्ति' ङ्ग१।२८ट इत्यादेः'मनः' ङ्ग१।३०ट इत्यन्तस्यार्थः

'अतिमात्रेत्यादिना' संगृहीतः। सखीन् वयस्यान्। सुहृदः वयोविशेषानपेक्षया हितैषिणः।'सेनयोरुभयोरपि' कै स्यां सेनायामेते सर्वे प्रायशो विद्यन्त इति भावः। समीक्ष्य शास्त्रलोकयात्रायुक्तमवलोक्येत्यर्थः।'सर्वान्बन्धून्' न ह्यत्रानागतः कश्चिद्बन्धुरवशिष्यत इति भावः।

।। १.३०।।अथाध्यायशेषस्य सङ्कलितार्थमाह — 'स त्विति'। तुशब्देन पूर्वोक्तप्रकाराद्दुर्योधनात् वक्ष्यमाणप्रकारविशिष्टस्य पार्थस्य विशेषं'स कौन्तेयः' इत्यनेनाभिप्रेतं द्योतयति। बन्धुव्यपदेशमात्रयोग्यशत्रुवधानिच्छया विजयादिकं त्रैलोक्यराज्यावधिकमपि तृणाय मन्यत इति'महामना' इत्युक्तम्।'न काङ्क्षे विजयम्' ङ्ग१।३१८ इत्यादिकं हि वदति। शत्रूणामप्यसौ दुःखं न सहत इति'परमकारुणिकत्वोक्तिः','कृपया परयाऽऽविष्टः' इति ह्युक्तम्।'पितॄनथ पितामहान्''आचार्याः पितरः पुत्राः ङ्ग१।३४८ इत्याद्युक्तस्नेहविषयप्राचुर्यं'दीर्घबन्धुशब्देनोक्तम्;' यद्वा बन्धुना महापकारे कृतेऽपि स्वयं न शिथिलबन्धो भवतीति भावः।'सर्वान्बन्धून्''स्वजनं हि' ङ्ग१।३७८ इत्यादिकमिह भाव्यम्। आततायिपक्षस्थानामप्याचार्यादीनां अहन्तव्यत्वानुसन्धानात्, कुलक्षयादिजनिताधर्मपारम्पर्यदर्शनाच्च'परमधार्मिक' इत्युक्तिः। आततायिवधानुज्ञानमाचार्यादिव्यतिरिक्तविषयम् इत्यर्जुनस्य भावः।'सभ्रातृक' इति — नायमेक वैवंविधः, किन्तु सर्वेऽपि पाण्डवा इति भावः। तेन'अस्मान्''नः''वयम्''अस्माभिः' इत्यादिभिरुक्तं संगृहीतम्। यद्वा न केवलं स्वापकारमात्रानादरादेष बन्धुवधादिकमुपेक्षते, अपितु आसन्नतराचार्यादिस्थानीयबहुमतिस्नेहदयादिविषयधर्मराजद्रौपद्याद्यपकारेऽपीति भावः। आचार्यादिवधदोषो भ्रातॄणामपि मा भूदित्यर्जुनाभिप्रायः। हन्तव्यत्वसूचनाय'घ्नतोऽपि' ङ्ग१।३५८ इत्युक्तम्। तद्विवृणोति — 'भवद्भिरित्यादिना'।'जतुगृहदाहादिभिरित्यादिना' आततायिशब्दोऽपि व्याख्यातः।'अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः। क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिनः।।' मनुः ङ्ग८।३५०.क्षे.२३८'आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्। नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन' ङ्गमनुः८।३५१८ इति हि स्मरन्ति। आदिशब्देनासकृच्छब्देन चाततायित्वहेतवः प्रत्येकं

बहुशः कृताः; न चेदानीमप्युपरतमिति दर्शितम्। अनुपरतिश्च'घ्नतोऽपि' ङ्ग१।१।१४८ इति वर्तमाननिर्देशेन सूचिता।'भवद्भिरित्यनेन' धृतराष्ट्रमपि'मुह्यन्तमनुमुह्यामि दुर्योधनममर्षणम्' ङ्गम.भा.१।१।१४५८ इति पुत्रस्नेहवशादनुमन्तारं तत्तुल्यं व्यपदिशति। वं च दुर्योधनादीनां सर्वेषामप्यतिलोभोपहतचेतस्त्वादिना महामना इत्युक्तविपरीतत्वमुक्तं भवति।
शकुनिकर्णादिसहायानां धार्तराष्ट्रादीनां हनिष्यमाणानामपि हतत्वनिश्चयेन शोकोत्पत्त्यर्थमुक्तं'परमपुरुषेति'। परमपुरुषः सहायो यस्येति विग्रहः, परमपुरुषस्य सहायो निमित्तमात्रमिति वा। वक्ष्यति हि — 'मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्' ङ्ग११।३३८ इति; अर्जुनश्च पूर्वं महाबलसहस्रेभ्योऽपि निरायुधस्य परमपुरुषस्य सन्निधिमात्रमेव विजयहेतुतया निश्चित्य तमेव वव्रे।
स्नेहाद्यस्थानत्वसूचनाय'भवदीयान्विलोक्येत्युक्तम्'।'बन्धुस्नेहेनेत्यादि' — न ह्यसौ दुर्योधनवत् बन्धुद्वेषनृशंसत्वप्रतिभटभयादिना विषण्णः; नापि परेषां गुणान्निवर्तते; न च परमपुरुषसचिवस्य स्वस्य दौर्बल्यादिति भावः।'सीदन्ति' ङ्ग१।२८८ इत्यादेः'मनः' ङ्ग१।३०८ इत्यन्तस्यार्थः

'अतिमात्रेत्यादिना' संगृहीतः। सखीन् वयस्यान्। सुहृदः वयोविशेषानपेक्षया हितैषिणः।'सेनयोरुभयोरपि' कै स्यां सेनायामेते सर्वे प्रायशो विद्यन्त इति भावः। समीक्ष्य शास्त्रलोकयात्रायुक्तमवलोक्येत्यर्थः।'सर्वान्बन्धून्' न ह्यत्रानागतः कश्चिद्बन्धुरवशिष्यत इति भावः।

।।१.३१।।ऱ़दृ ऽदृश्श्ङ्कदद्यठुद्धऋ.

।। १.३२।।ऱ़दृ ऽदृश्श्ङ्कदद्यठुद्धऋ.

।। १.३३।।ऱ़दृ ऽदृश्श्ङ्कदद्यठुद्धऋ.

।।१.३४।।ऱ़दृ ऽदृश्श्ङ्कदद्यठुद्धऋ.

।। १.३५ ।।ऱ़दृ ङदृश्श्ङ्कदद्यठुद्धऋ.

।। १.३६ ।।ऱ़दृ ङदृश्श्ङ्कदद्यठुद्धऋ.

।। १.३७ ।।ऱ़दृ ङदृश्श्ङ्कदद्यठुद्धऋ.

।।१.३८।।ऱ़दृ ड़दृश्श्ङ्कदद्यठ्ठद्धन्र.

।। १.३९।।ऱ़दृ ड़दृश्श्ङ्कदद्यठ्ठद्धन्र.

।।१.४०।।'अधर्मोऽभिभवति' इति मानसदोषोक्तिः।

।।१.४१।।'प्रदुष्यन्ति' इति कायिकदोषोक्तिः।

।। १.४२।।'प्रदुष्यन्ति' इति कायिकदोषोक्तिः।

।।१.४३।।ऱ़दृ ऽदृश्श्ऱुदद्यट्ठुद्धऋ.

।। १.४४ ।।ऱ़दृ ङदृश्श्ङ्कदद्यठुद्धऋ.

।।१.४५ ।।ऱ़दृ ङदृश्श्ङ्कदद्यठुद्धऋ.

।। १.४६ ।।ऱ़दृ ङदृश्श्ङ्कदद्यठुद्धऋ.

।।१.४७।।'एतान्न हन्तुमिच्छामि' ॐ।३५ट'यदि मामप्रतीकारम्' ॐ।४६ट इत्यादेरभिप्रेतमाह -- 'सर्वथाहमिति'। सर्वथा बहुप्रकारम्। षामाततायित्वेऽपि, इदानीं हन्तुमुद्यतत्वेऽपि, युद्धान्निवृत्तेरधर्माकीत्यादिहेतुत्वेऽपि, युद्धस्य त्रैलोक्यराज्याद्युपायत्वेऽपि, किं बहुना? सर्वेश्वरेश्वरेण मम हिततमोपदेशिना भवतोक्तत्वेऽपीति भावः। बन्धुविनाशस्य सिद्धत्वाध्यवसायः शोकहेतुः, विषादमात्रपरो वाऽत्र'शोकशब्दः'। स शोकः शरचापपरित्यागे हेतुरिति व्युत्क्रमपाठेन दर्शितम्।'संविग्नमानसः' इति अत्यर्थचलितयुद्धाध्यवसाय इत्यर्थः।'ओ विजी भयचलनयोः' इति धातुः। वं चलितयुद्धाध्यवसायत्वात् समराध्वरस्रुक्स्रुवादिस्थानीयं सशरं चापं विसृज्य प्रायोपवेशादिपर इव रथोपस्थे रथिस्थानाद्विनिवृत्य रथोत्सङ्ग उपाविशदिति भावः।

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतंत्रस्वतंत्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु